

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ**

**ФОРМУВАННЯ СІМЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ
У ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ
В СУЧАСНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ УМОВАХ**

Монографія

**Харків
«Друкарня Мадрид»
2016**

УДК 373.3/5.015.31:173.022.1

ББК 74.200.51

Ф 79

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України
(протокол № 3 від 25 лютого 2016 р.)*

Авторський колектив:

*Гончар Л. В., канд. пед. наук, с. н. с. – вступ, розділ I,
післямова; Кравченко Т. В., доктор пед. наук, проф. – розділ V;
Мачуська І. М., канд. пед. наук, с. н. с. – розділ II; Павицька К.
М., канд. пед. наук – розділ III; Хижняк А. В., м. н. с. – розділ
IV;*

Рецензенти:

Федорченко Т. Є. – доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання НАПН України;

Сопівник І. В. – доктор педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та інформаційних технологій в освіті Національного університету біоресурсів та природокористування України.

Формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах : монографія / Гончар Л. В., Кравченко Т. В., Мачуська І. М., Павицька К. М., Хижняк А. В. ; за заг. ред. Гончар Л. В. – Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. – 176 с.

ISBN 978-617-7294-96-1

Монографію присвячено проблемі формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах. У роботі подано науково-методичне обґрунтування формування сімейних цінностей у дітей підліткового віку та старшокласників. Розглянуто питання формування цінностей сімейного життя та спілкування; взаєморозуміння як сімейної цінності; представлено аналіз сімейних цінностей у США та Великій Британії.

УДК 373.3/5.015.31:173.022.1

ББК 74.200.51

ISBN 978-617-7294-96-1

© Інститут проблем виховання НАПН України,
2016 © «Друкарня Мадрид», 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. Теоретичні основи формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в нових соціокультурних умовах.....	12
1.1. Проблема формування сімейних цінностей: теоретичний аспект.....	12
1.2. Формування сімейних духовно-моральних цінностей в контексті нових соціокультурних умов.....	25
РОЗДІЛ II. Формування у старшокласників цінностей сімейного спілкування.....	37
2.1. Міжособистісне спілкування старшокласників як педагогічна проблема.....	37
2.2. Специфіка формування цінності спілкування у дітей старшого шкільного віку.....	46
2.3. Дослідження стану сформованості цінності сімейного спілкування у старшокласників.....	50
2.4. Реалізація виховних можливостей школи і сім'ї з формування цінності сімейного спілкування у старшокласників.....	64
РОЗДІЛ III. Формування у старшокласників цінностей сімейного життя.....	84
3.1 Науково-методичні засади формування у старшокласників цінностей сімейного життя.....	84
3.2. Педагогічні умови формування у старшокласників цінностей сімейного життя.....	97
РОЗДІЛ IV. Формування у молодших підлітків взаєморозуміння як сімейної цінності.....	101
4.1. Поняття про взаєморозуміння як сімейну цінність.....	101
4.2. Стан сформованості взаєморозуміння у молодших підлітків.....	111
4.3. Реалізація педагогічних умов формування взаєморозуміння як сімейної цінності у дітей молодшого підліткового віку.....	115

РОЗДІЛ V. Сімейні цінності в зарубіжному науковому дискурсі (на прикладі Великої Британії та Сполучених Штатів Америки).....	122
5.1. Зміст та особливості сімейних цінностей в Об'єднаному Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії.....	126
5.2. Зміст та специфіка сімейних цінностей у Сполучених Штатах Америки.....	139
ПІСЛЯМОВА.....	161
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	165

ВСТУП

Сучасна сім'я, як і все українське суспільство, нині перебуває у кризовому стані, що характеризується зростанням психологічної напруги, збільшенням кількості стресових ситуацій, відмовою від усталених цінностей і появою нових, часом необґрунтованих і швидкоплинних. Усе це негативно позначається на функціонуванні інституту сім'ї, змісті внутрішньосімейної життєдіяльності, що часом ґрунтується на владно-підвладних взаєминах, зумовлюючи високий рівень розлучень. Спостерігається поширення консенсуальних шлюбів, трансформація світоглядних настановлень щодо сімейного життя, що часом виявляється у лібералізації міжстатевих відносин, нехтуванні важливістю вибудови сімейних взаємин на засадах культурних норм і цінностей.

Реалії життя засвідчують, що ще задовго до офіційного одруження в особистості формуються певні уявлення про шлюб, погляди на способи внутрішньосімейних взаємин, розподіл сімейних ролей тощо. Однак не завжди правильне розуміння їхнього змісту призводить у майбутньому до психологічного несумісництва подружжя, виникнення внутрішньосімейних конфліктів, спричиняє руйнування шлюбів і появу неповних сімей.

Незважаючи на це, сім'я, однак, зберігає провідну роль у формуванні духовно-моральних цінностей дітей, їх вихованні й розвитку. Соціальний інститут сім'ї є головною умовою збереження й підтримки традицій, культурної наступності в історії народу. Благополуччя й здоров'я сім'ї розглядається і як неодмінна умова національної безпеки держави.

Такий стан актуалізує важливість формування у дітей та учнівської молоді усвідомленого ставлення не тільки до майбутнього шлюбу, а й до способів його зміцнення і збереження. Перспективним у цьому контексті є формування у школярів сімейних цінностей.

Особливо актуальними ці питання є для сучасної суверенної України, яка розв'язує завдання національного і духовного відродження, державотворення, інтеграції в Європу, виходу з політичної та економічної кризи.

Сімейні цінності – це визнана в суспільстві сукупність уявлень про сім'ю, що впливає на вибір сімейних цілей, способів організації життєдіяльності та взаємодії; принципи взаємин між подружжям, між батьками і дітьми, які охоплюють любов, турботу, взаєморозуміння, вірність, повагу, співчуття, взаємопідтримку, щирість, довіру та ін. Названі цінності є не тільки важливими для ефективної життєдіяльності сім'ї, вони становлять її підґрунтя.

Отже, оволодіння молодим поколінням сімейними цінностями можна розглядати як передумову його підготовки до створення сім'ї та успішної сімейної життєдіяльності.

Проблема формування сімейних цінностей в науковій літературі розкривається багатоаспектно, у філософському, соціологічному, психологічному, педагогічному напрямках.

Філософський аспект проблеми розкритий у працях Г. Гегеля, А. Камю, І. Канта, К. Ясперса, В. Біблера, І. Ільїна, М. Кагана, В. Тугарінова та інших.

Психологічні підходи до формування сімейних цінностей висвітлені в працях І. Беха, О. Бодальова, Л. Виготського, О. Леонтьєва, В. Мухіної, В. Слободчикова, Д. Фельштейна та інших.

Педагогічні особливості формування сімейних цінностей відображено в роботах Ю. Азарова, С. Акутіної, Ш. Амонашвілі, А. Макаренка, В. Сухомлинського та інших.

Активне вивчення українськими дослідниками різних аспектів сімейних взаємин у контексті підготовки учнів старших класів до створення сім'ї припадає на кінець 80 – початок 90-х років ХХ століття. У цей період у

фокусі уваги науковців перебували такі питання, як: виховання сукупності моральних якостей, моральної свідомості, вмінь і навичок моральної взаємодії, емпатії (В. Макаров), моральних переконань, вольових якостей (Н. Феоктистова), усвідомлення своєї статевої належності, психосексуальних настановлень, етики міжособистісних взаємин (Н. Новікова) та ін.

Питання сімейної взаємодії у ракурсі сімейних цінностей досліджуються Т. Алексеєнко, А. Августинович, Ю. Альшиною, Т. Андреєвою, С. Голодом, В. Дружиніним, Е. Ейдемільером, К. Журбою, О. Карабановою, О. Кікінежді, О. Кляпець, І. Кльоциною, О. Коростильовою, Т. Кравченко, В. Кравцем, Т. Крюковою, І. Сайтарли, Т. Титаренко, Л. Яценко та іншими.

У науковому доробку Б. Ковбаса і В. Костіва, орієнтованому на підготовку сучасної молоді до майбутнього подружнього життя, представлено характеристику структури і типів сучасної сім'ї, основних функцій та рис української родини, філософії й етики родинних взаємин; окреслено основний зміст правової культури української родини; способи формування мовної культури спілкування в родині, сприятливого психологічного клімату сім'ї; подано провідні ознаки сумісності подружжя, шляхи і способи попередження та вирішення сімейних конфліктів, специфіка відносин у неповних сім'ях.

Проблеми підготовки молоді до сімейного життя набули висвітлення в працях О. Кізь (формування психологічної готовності вихованців шкіл-інтернатів до створення сім'ї); Т. Демидової (основні механізми формування уявлень про майбутню сім'ю); А. Денисенко (вивчення психологічних засад подружніх взаємовідносин); Л. Яценко (гендерний чинник у підготовці старшокласників до сімейного життя); Н. Гусак (виявлення основних суперечностей, які негативно впливають на

підготовку сучасної молоді до конструктивних сімейних взаємин); Е. Мартинової (визначення ролі системи освіти у статевому вихованні молоді, формуванні нового сім'янина), Л. Долинської (соціально-психологічний тренінг підготовки молоді до сімейного життя).

Сутність сім'ї та особливості її функціонування стали предметом наукових розвідок Е. Берджерса, У. Біверса, Е. Ботта, М. Боуена, К. Девіса, М. Емлера, Дж. Кірпатрика, Д. Олсона, Т. Парсонса, П. Реймана, Д. Сміта, Н. Смелзера, Х. Танкерсли, Х. Хартмана, М. Хіл та інших.

Проблема формування цінностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу розкривається у сучасних дослідженнях Л. Канішевської, С. Свириденко, Л. Кузьменко, Л. Єременко та інших.

Актуальність проблеми формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в нових соціокультурних умовах підтверджена також такими нормативними документами: Закон України „Про освіту”, Закон України „Про загальну середню освіту”, Національна доктрина розвитку освіти в Україні, Концепція державної сімейної політики, Рекомендації парламентських слухань на тему „Інститут сім'ї в Україні: стан, проблеми та шляхи їх вирішення”.

Отже, проблема формування сімейних цінностей дітей шкільного віку складна та багатогранна. Результати аналізу практики виховної роботи загальноосвітніх шкіл та виховання дітей в сім'ях свідчать, що цьому аспекту в школах та родинях не приділяється належна увага, оскільки відсутня системність у цьому напрямі роботи, переважають вербальні методи і форми виховної діяльності. Звідси виникають істотні суперечності між:

- високою соціальною й особистісною значущістю сімейних цінностей і браком науково обґрунтованих стратегій та педагогічних засобів їх формування у дітей та учнівської молоді;

- потенційними можливостями загальноосвітніх навчальних закладів щодо формування у школярів сімейних цінностей та недостатньою розробленістю педагогічних умов, змісту, форм і методів ефективної реалізації цього процесу.

Ці суперечності негативно позначаються на формуванні сімейних цінностей дітей шкільного віку. З їх усуненням пов'язана можливість ефективного розвитку означеного феномену.

Отже, у розробленні проблеми формування сімейних цінностей дітей шкільного віку в нових соціокультурних умовах відчутно проявляються недоліки підготовки педагогів загальноосвітніх шкіл до реалізації відповідної виховної діяльності.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови формування у дітей шкільного віку сімейних цінностей.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять філософські положення про системний підхід (В. Афанасьєв, І. Блауберг, М. Каган, В. Садовський, Е. Юдін); особистісно орієнтований підхід до організації навчання й виховання учнівської молоді (Г. Балл, І. Бех, Є. Бондаревська, С. Подмазін, В. Сєриков, І. Якиманська); культурологічний підхід до розвитку особистості як суб'єкта культури, її культурного буття та співбуття (Г. Батищев, М. Бахтін, В. Біблер, Є. Бондаревська, Н. Крилова, М. Мамардашвілі, Н. Щуркова); концептуальні положення філософської думки щодо феномену цінностей (С. Анісімов, А. Здравомислов, О. Дробницький, М. Каган, В. Розін, В. Тугаринов та інші); психолого-педагогічні положення щодо формування цінностей (І. Бех, М. Боришевський, А. Кір'якова, В. Слободчиков); теорія діалогічного

спілкування і спілкування як обміну духовними цінностями (М. Бахтін, В. Біблер, М. Каган, В. Межуєв); нормативні документи організації системи освіти в Україні (Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті, Концепція національного виховання, Указ Президента України від 27.04.1999 року „Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян”, Програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні.

Завдання дослідження:

1. На основі аналізу наукових джерел виявити стан розробленості проблеми формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в педагогічній теорії і практиці.

2. З'ясувати зміст й уточнити сутність поняття “сімейні цінності” стосовно дітей шкільного віку.

3. Визначити структурні компоненти сімейних цінностей, критерії, показники і рівні їх сформованості у дітей шкільного віку.

4. Розробити та апробувати педагогічні умови формування у дітей шкільного віку сімейних цінностей у сучасних соціокультурних умовах.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше* розроблено та обґрунтовано педагогічні умови формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах. Означені умови передбачають: підготовку педагогів загальноосвітніх шкіл до формування сімейних цінностей у дітей підліткового та старшого шкільного віку; науково-методичне забезпечення процесу формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в нових соціокультурних умовах; врахування зарубіжного досвіду, соціальних чинників та їх трансформації в контексті сімейних цінностей сучасної родини; формування у дітей молодшого підліткового віку цінностей взаєморозуміння; виховання у старшокласників

цінностей сімейного життя і спілкування; *розроблено* педагогічні методики, спрямовані на підвищення рівня сформованості сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах (за кожним напрямом дослідження).

Практичне значення дослідження полягає в розробленні та впровадженні: методики діагностування рівнів сформованості сімейних цінностей (сімейного спілкування та сімейного життя, взаєморозуміння) у дітей молодшого шкільного, підліткового та старшого шкільного віку; змістового і методичного забезпечення роботи школи з формування сімейних цінностей у сучасних соціокультурних умовах.

Висновки та рекомендації можуть бути використані в практиці роботи вчителів загальноосвітніх шкіл, у післядипломній педагогічній освіті і перепідготовці вчителів загальноосвітніх шкіл; при читанні спецкурсів у педагогічних навчальних закладах.

РОЗДІЛ I
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СІМЕЙНИХ
ЦІННОСТЕЙ У ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ В НОВИХ
СОЦІОКУЛЬТУРНИХ УМОВАХ

1.1. Проблема формування сімейних цінностей: теоретичний
аспект

Кардинальні зміни в ідеології українського суспільства передбачають зміну суспільної та індивідуальної свідомості і ставлять перед загальною середньою освітою і сім'єю якісно нові вимоги до виховання підростаючого покоління. Метою виховання є сприяння всебічному гармонійному розвитку особистості. Педагоги, батьки мають ставитись до дитини як найвищої цінності, сприяти розвитку її талантів, розумових здібностей, формувати моральні цінності, виховувати покоління свідомих громадян, здатних забезпечити розвиток суспільства на демократичних гуманних засадах. Саме тому виховання на основі гуманістичних цінностей має бути пріоритетним напрямом сучасного виховання.

Дослідженню історії зародження та розвитку теорії цінностей присвячено праці таких науковців, як О. Дробницький, М. Каган, Л. Столович, В. Тугаринов, Н. Чавчавадзе та інші. Визначенню ролі ціннісної свідомості в цілісному просторі культури, місця теорії цінності в сучасній філософії, її теоретичного та практичного значення на сучасному етапі розвитку вітчизняної та світової культури присвятили свої роботи Г. Вижлецов, А. Гулига, М. Каган, І. Нарський, Л. Столович.

Ціннісно-смилова сфера особистості у дослідженнях Г. Андреевої, І. Бежа, В. Зінченка, В. Москаленко, К. Платонова, Е. Помиткіна, Е. Фромма трактується як вершина структури особистості і вищий рівень її соціальної діяльності. Питання усвідомлення особистістю сутнісного „Я” через власні ціннісні ставлення до себе і до зовнішнього світу розробляли Л. Виготський, Л. Божович, В. Крутецький, О. Леонтьєв, К. Поліванова, С. Рубінштейн.

Визначено, що ціннісні ставлення особистості ґрунтуються на гуманістичних принципах і виконують роль регулятора у відносинах між особистістю й оточенням (І. Бех, Н. Ганнусенко, Ж. Омельченко, Н. Полтавська, О. Столяренко, К. Чорна).

Філософське обґрунтування проблеми цінностей представлено в роботах зарубіжних (В. Віндельбанд, І. Кант, Р. Лінтон, Т. Парсонс, Р. Перрі, Г. Ріккерт) та вітчизняних (С. Анісимов, Л. Буєва, В. Василенко, А. Здравомислов, М. Каган, Т. Петракова, С. Рубінштейн, В. Тугаринов, В. Ядов) науковців. Сутність духовної діяльності людини є предметом дослідження психологів: В. Зінченка, О. Леонтьєва, П. Симонова, В. Соколова, Ж. Юзвак та інших.

На сучасному етапі розвитку педагогічної науки ґрунтовно досліджено особливості та закономірності процесу формування цінностей дітей та молоді (І. Бех, Є. Бондаревська, М. Боришевський, О. Вишневський, П. Ігнатенко, З. Карпенко, О. Олексюк, О. Сухомлинська, Г. Шевченко), світоглядний потенціал духовного оновлення сучасної освіти (І. Андрухів, В. Варенко, М. Євтух, В. Жуковський, І. Климишин, В. Малахов, А. Погрібний, Г. Сагач, М. Швед, М. Чепіль та інші).

Проблема цінностей і ціннісних орієнтацій є однією з фундаментальних міждисциплінарних проблем і тому розглядається різноаспектно.

Погляди дослідників на проблему цінностей можна згрупувати в три основні напрями.

Представники першого підходу (Є. Боголюбова, Р. Кетхудов, В. Тугарінов, Я. Щепаньський й інші) розглядають цінність як об'єктивну категорію, здатність предметів і явищ обслуговувати потреби людей, ототожнюючи її з поняттям блага. На наш погляд, цей підхід можна трактувати неоднозначно, оскільки у ціннісному ракурсі той самий предмет або те саме явище може виступати як цінність у різних соціальних ролях, що

визначається його властивостями; відтак для різних індивідуумів може виступати цінністю або ж мати протилежне їй значення.

Другий підхід (О. Бакурадзе, І. Нарський та інші) трактує ціннісний феномен як суб'єктивне явище, визнаючи цінність як ідеал, прагнення, ставлення, а, отже, визначає цінність з точки зору пізнавального, духовно-практичного ставлення суб'єкта до об'єкта та до його оцінки. Цей підхід також тяжіє до однобічності, оскільки в цьому випадку цінність втрачає свій аксіологічний об'єктивний зміст.

З погляду представників третього підходу (В.Василенко, О.Дробницький, М.Каган й інші), цінності тлумачаться як суб'єктивно-об'єктивна категорія, зокрема цінність розглядається як ставлення щодо значущості об'єктів соціального й природного світу для людини. За такого підходу цінність трактується як позитивна чи негативна значущість предметів та явищ дійсності для життєдіяльності суб'єкта. Така позиція знайшла своє відображення у філософському словнику під редакцією В. Кемерова. Інші науковці, такі як В. Тугарінов, А. Гулига, І. Попов, Ю. Гранін, І. Огієнко вважають, що цінність характеризує лише одну із форм значущості, а саме – позитивну. У цьому аспекті А. Гулига стверджує: "... цінності із знаком мінус не буває" [9].

Отже, за такої позиції цінність виступає категорією, яка позитивно оцінена людиною та враховує її усвідомлені потреби. На наш погляд, цей підхід найбільш повно репрезентує категорію цінностей, оскільки враховує як суб'єктивну, так і об'єктивну їх оцінку.

Аналізуючи всі вищевикреслені напрями, можна відзначити таке: у понятті «цінність» її об'єктивні властивості, які не залежать від людини, стають цінністю в момент їх пізнання й оцінювання людиною. Не можна розглядати цінність поза людиною, відтак поняття «цінність» завжди охоплює поняття про об'єкт, ставлення до об'єкта, його оцінку, що і є суб'єктивним відображенням об'єктивного світу.

Аналізуючи проблему формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку, необхідно зважати на взаємозв'язок та взаємодію різних підходів до вивчення цього феномену, а саме:

1) *аксіологічний підхід*, спрямований на реалізацію завдань гуманізації суспільства. У рамках цього підходу спираємось на принципи виховання гуманної особистості, сформульовані І. Бехом, Н. Ганнусенко, К. Чорною у Концепції виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітньої школи до факультативного курсу «Основи гуманістичної моралі» [3], а саме:

- гуманізму – проявляється у визнанні людини найвищою цінністю, а її права – пріоритетними. Він вимагає шанобливого ставлення до кожного учня, забезпечення свободи совісті, віросповідання, світогляду, турботи про фізичне, психічне, духовне і соціальне здоров'я;

- індивідуалізму – утверджує, насамперед, цінність, унікальність і неповторність кожного індивіда, стимулюючи в ньому прагнення до самоствердження, відповідальності за свої вчинки; передбачає визначення індивідуальні траєкторії розвитку кожного учня з урахуванням його поглядів, інтересів, потреб, життєвої позиції, конкретного соціального статусу, стосунків з іншими людьми;

- колективізму – виступає одночасно і умовою і результатом суспільної сутності людини, орієнтуючи її на гармонізацію своїх особистих інтересів із громадськими;

- соціального загартування – передбачає залучення учнів до ситуацій, які потребують вольового зусилля для подолання негативного впливу соціуму, вироблення соціального імунітету, стійкості до стресів, рефлексійної позиції;

- толерантності і комунікативної спрямованості (партнерський, емпатійний тип стосунків) – спирається на визнання продуктивної ролі індивідуалізму в його позитивному гуманістичному сенсі, передбачає прояв терпимості до інших людей, їх поглядів, цінностей, поведінки;

- альтруїзму – виявляється у безкорисливій любові і турботі про благо іншої людини;

- адекватності виховного середовища – передбачає забезпечення в кожному шкільному колективі балансу управління і самоврядування, комфортної життєдіяльності як учнів, так і педагогів, створення оптимальних умов для прояву творчості особистості;

2) *системний підхід*, що дозволяє розглядати сімейні цінності як цілісне утворення, котре має структурні, функціональні й генетичні зв'язки;

3) *особистісно-діяльнісний підхід*, що передбачає таку організацію суб'єкт-суб'єктної взаємодії (вчитель-учні-батьки), за якої вихованець усвідомлює себе як особистість, виявляє і розкриває свої можливості, творчі здібності і виступає активним учасником різних видів діяльності;

4) *компетентнісний підхід*, який означає спрямованість виховного процесу на досягнення результатів, зокрема в оволодінні життєвими компетенціями, потрібними для успішного самостійного вирішення життєвих завдань у різних сферах життєдіяльності дитини. Компетентна особистість спроможна зберегти, розкрити, розвинути та конструктивно реалізувати свій життєвий і життєтворчий потенціал в умовах складних вимог і ризиків, які висуває перед нею сьогодення;

4) *культурологічний підхід*, спрямований на виховання особистості шляхом засвоєння нею як уже наявних у суспільстві цінностей культури, так і створення нових.

Педагогіка розглядає цінності у зв'язку з визначенням механізмів формування особистості, як зміст виховної діяльності та мотивуючий стрижень поведінки людини. У межах педагогіки вивчається практична діяльність, пов'язана із трансляцією цінностей, насамперед міжпоколінною, з адаптацією індивідів до конкретних умов.

У науковий обіг поняття «цінність» увійшло, здебільшого, завдяки зусиллям баденської школи неокантіанства (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт) [5].

Традиція ж вивчення цінностей закладена в західній соціології й соціальній психології.

Одними з перших соціологів минулого, що досліджували ціннісну проблематику, були М. Вебер і Е. Дюркгейм, які обґрунтували необхідність вивчення цінностей соціологічною наукою й зробили важливий внесок у розуміння суспільства як ціннісно-нормативної системи [4; 12].

За М. Вебером, центральною проблемою соціологічної науки є постулати про мотиви поведінки людини й розуміння змісту її дій. Відтак, кожен людський акт набуває певного змісту лише стосовно цінностей, у світлі яких визначаються норми та мета поведінки особистості [4].

Цінність, на думку У. Томаса й Ф. Знанецького [18, с. 29], зазвичай є соціальною за природою, тобто виступає об'єктом поваги з боку соціалізованих людей, які розуміють соціальні цінності як будь-яку визнану величину, що має емпіричний зміст, доступний членам якоїсь соціальної групи, і значення, щодо якого вона є або може бути об'єктом активності.

Згодом у західній соціології поняття «цінності» втратило свій первісний зміст. Цю категорію стали використовувати як засіб формального співвіднесення дій людей і функціонування соціальних інститутів. За цим напрямом розвивалася аксіологічна проблематика в американській соціальній психології, що окреслила предмет вивчення терміном «атитюд», що перекладають як «соціальна установка» і трактують як внутрішню позицію людини, готовність діяти відповідно до попереднього ціннісного досвіду.

Засновником в обшарі дослідження атитюдів є Г. Спенсер [37], який ще 1862 року писав, що «у прийнятті правильних суджень за суперечливим питанням багато чого залежить від позиції (готовності) розуму, який людина зберігає, беручи участь у суперечці; для збереження правильної позиції (готовності) необхідним є усвідомлення того, що звичайними людськими переконаннями можуть бути як істина, так і неправда».

М. Олпорт у своїх дослідженнях виділяє атитюд «як певний стан свідомості й нервової системи, що виражає готовність до реакції, організований на основі попереднього досвіду, що здійснює динамічний вплив на поведінку» [29]. Учений встановив залежність атитюда від попереднього досвіду й відзначив його важливу регулятивну роль.

Експериментальні дослідження виявили три компоненти атитюда: когнітивний, афективний і поведінковий. Когнітивний компонент являє собою усвідомлення об'єкта атитюда. Він включає думки й переконання, яких людина дотримується щодо тих або інших предметів і людей, які дозволяють їй мати власне судження стосовно того, що є щирим, а що – помилковим. Афективний компонент являє собою позитивні або негативні емоції, пов'язані із цими переконаннями, вони надають атитюду емоційного забарвлення й орієнтують дію, яку людина збирається вчинити. Поведінковий компонент стосується реакції людини, яка зазвичай відповідає її переконанням і переживанням.

Виходячи із цих компонентів, були виділені такі функції атитюда:

- 1) пристосувальна, адаптивна, утилітарна, коли атитюд спрямовує суб'єкта до тих об'єктів, які слугують досягненню його цілей;
- 2) функція знання, за якої атитюд дає спрощені вказівки щодо способу поведінки стосовно конкретного об'єкта;
- 3) функція вираження цінності, саморегуляції – атитюд виступає як засіб звільнення суб'єкта від внутрішнього напруження, вияву себе як особистості;
- 4) функція захисту, що сприяє розв'язку внутрішніх конфліктів особистості.

Одними з перших дослідників, що впритул наблизилися до проблеми цінностей, стали С. Рубінштейн і Л. Гордон [31], які ще в 1930-ті роки напророчили потенційний інтерес науки до цього соціально-психологічного феномену. Л. Рубінштейн розуміє цінність як «значущість людини у світі». Він вважає, що, насамперед, до цінностей належить ідеал – ідея, зміст якої має певну значущість для людини. Також учений наголошує на тому, що

«наявність цінностей є вираження небайдужості людини стосовно світу, яке виникає зі значущості різних сторін, аспектів світу для людини, для її життя».

Важливими для нашого дослідження є погляди І. Беха, який ціннісну систему особистості трактує як складний регулятор людської життєдіяльності, який відображує у своїй структурній організації і змісті особливості об'єктивної дійсності, що охоплює і зовнішній для людини світ, і власне людину в усіх її об'єктивних характеристиках [3, с.15].

Як зазначають С. Возняк, В. Кононенко, поняття “цінність” близьке до поняття “значущість”. Цінністю можна вважати все те, що може цінувати особистість, що є для неї значущим і важливим. Власне, йдеться про ту роль, яку предмет чи явище можуть відігравати в життєдіяльності людей з точки зору їхніх потреб, інтересів, цілей. Відтак, у філософському енциклопедичному словнику поняття “цінність” визначається як належне та бажане, на відміну від реального, дійсного. Зокрема зазначено, що цінності належать до психічних об'єктів, – їх джерелом є наші бажання, інтереси, почуття, ставлення [10]. Цінності, на думку Е. Фромма, упорядковують дійсність, вносять в неї осмислені оцінні моменти, співвідносяться не з істиною, а з уявленнями про ідеал, бажане, нормативне. Актуальним у розгляді цього аспекту проблеми є й та особливість, що для підліткового віку характерне визнання більшості цінностей, які властиві культурному оточенню підлітків [45, с. 218].

Найбільші труднощі в аксіології становить класифікація цінностей, оскільки вона передбачає співвідпорядкованість елементів системи, їх ієрархічну побудову. Однак цінності, розташовані за різними рівнями, втрачають свою самозначущість, безумовність; починають виконувати службові функції, психологізуються, перетворюються на «зліпок» з людських потреб.

Учені класифікують цінності з різних наукових позицій. Багато авторів намагаються вибудовувати свої класифікації, враховуючи те, що ті або інші цінності перебувають на верхніх щаблях ієрархії з певних причин.

Спостерігається також спроба об'єднати цінності у групи за тими чи іншими підставами, тобто створити деяку зовнішню їх класифікацію. Цінності класифікуються за: походженням (вроджені й набуті); спрямованістю (позитивні й негативні); загальним характером (специфічні й тематичні); змістом (естетичні, екологічні, гуманістичні, моральні й ін.); діапазоном поширення (індивідуальні, групові й універсальні); соціальною роллю (ізолювані, конфліктні, інтегровальні й самоорганізуючі).

Найбільшого поширення одержали класифікації цінностей за такою градацією:

- за змістом діяльності, у якій реалізуються або містяться цінності, останні кваліфікують як виробничі, побутові, професійні й ін.;
- за широтою змісту виділяють індивідуальні, групові (класові, етнічні, конфесіональні й ін.) і загальнолюдські цінності;
- за сферами суспільного життя розрізняють матеріально-економічні, соціально-політичні й духовні цінності. Так, до цінностей матеріального життя відносять природні ресурси, знаряддя праці. До соціальних цінностей належать суспільні інститути, необхідні людині, – родина, етнос, Батьківщина. Цінності духовного життя — це знання, норми, ідеали, віра тощо;
- за значущістю для людини й людства загалом усі цінності поділяють на вищі й нижчі. Зазвичай, вони ототожнюються з абсолютними й відносними цінностями, які обумовлені тривалістю їх існування.

Вищі (абсолютні) цінності мають неутилітарний характер, вони є цінностями не тому, що слугують для чогось або когось, а навпаки, усе інше здобуває значущість лише в контексті вищих цінностей. Ці цінності неминущі, вічні, значущі за всіх часів, абсолютні. Вони сприймаються людиною як щось таке, що іншим бути не може в принципі. До вищих цінностей належать загальнолюдські – мир, людство; соціальні – справедливість, воля, права людини; цінності спілкування – дружба, любов,

довіра; культурні – світоглядні, етнічні; діяльнісні – творчість, істина; цінності самозбереження – життя, здоров'я, діти; особистісні якості – чесність, патріотизм, вірність, доброта й ін.

Нижчі (відносні) цінності виступають засобами для досягнення яких-небудь більш високих цілей, вони більш залежні від впливу обставин, зміни умов, ситуацій, більш рухливі, час їх існування обмежений.

Цінності можуть різнитися й залежно від типу цивілізації. Щодо цього деякі автори ділять цінності на три групи, кожна з яких охоплює цінності, що переважно культивуються в основних типах сучасних цивілізацій – східній, західній і євразійській.

У свою чергу, російський філософ В. Тугарінов виділяє три групи цінностей: матеріальні, соціально-політичні та духовні [41, с. 261]. У контексті дослідження актуальною є класифікація цінностей Дж. Холстеда та М. Тейлора, які вирізняють фундаментальні “ліберальні” цінності свободи, рівності й раціональності (розуму); екологічні цінності; цінності політичної демократії; цінності мистецтва, здоров'я та здорового способу життя; духовні цінності; моральні цінності, що об'єднуються розрізненням добра [48]. У руслі проблематики нашого дослідження варто зупинитися на розгляді останньої групи цінностей.

У філософському енциклопедичному словнику мораль (від лат. *morēs* – звичаї) трактується як духовно-культурний механізм регуляції поведінки особистості та соціальних груп за допомогою уявлень про належне, в яких узагальнені норми, цінності, зразки поведінки, принципи ставлення до інших індивідів та соціальних груп [44, с. 397]. Водночас у цьому ж джерелі В. Лісовий здійснює поділ цінностей на індивідуальні, колективні та універсальні. Універсальні, або вселюдські цінності, за висновком автора, – це ті, що прийняті різними народами, культурами, націями, цивілізаціями, колективні – це цінності певного суспільства, нації, цивілізації, самобутньої культури [44, с. 707–708].

Науковий інтерес становлять погляди В. А. Сластьоніна на класифікацію цінностей, які він розділяє на чотири групи цінностей [35]:

- загальнолюдські цінності – дитина як головна педагогічна цінність і педагог, здатний до її розвитку, до соціального захисту й підтримки її творчої індивідуальності;

- духовні цінності – сукупний педагогічний досвід людства, відображений у педагогічних теоріях і способах педагогічного мислення;

- практичні цінності – способи педагогічної діяльності, педагогічні технології й перевірені практикою освітньо-виховні системи;

- особистісні цінності – педагогічні здібності, індивідуальні характеристики педагога як суб'єкта педагогічної культури, педагогічного процесу й власного життєвого досвіду (В. А. Сластьонін, Г. І. Чижакова).

Визначаючи цінності як позитивну значущість предметів та явищ дійсності, І. Бех, Д. Леонтьєв, М. Рокич класифікують цінності на термінальні (цінності-цілі) та інструментальні (цінності-засоби). До термінальних, на думку вчених, належить все те, що є найбільш бажаним та емоційно привабливим для особистості, описує ідеальний стан її буття, термінальні цінності виконують функцію вибору як цілей, так і допустимих способів їх досягнення. Інструментальні цінності – це модус (спосіб) поведінки або дій, не пов'язаних безпосередньо з метою. Функцією інструментальних цінностей науковці вважають активізацію критеріїв і стандартів при оцінюванні та виборі лише способу поведінки або дій.

За рівнем узагальненості щодо практичного прояву, на думку І. Беха, цінності ще поділяють на оперативні та базові. Оперативні цінності, як зазначає він, виявляються в реальній поведінці, а базові – це цінності високого ступеня узагальнення й рідко бувають безпосередньо пов'язаними з конкретною поведінкою. Вони, за твердженням ученого, є джерелом оперативних цінностей, але пов'язані з ними значною кількістю опосередкованих ланок, дія яких є складною і недостатньо вивченою [3, с. 15].

З аналізу зазначеного вище, серед загальнолюдських моральних цінностей ми виділяємо доброту, чесність, справедливість, любов, красу, мудрість, гідність та ін. З цих позицій, національна культура є формою вираження самобутності світосприйняття, своєрідності моральних ідеалів, традицій, звичаїв, що загалом характеризує матеріальні та духовні цінності кожної нації. Національне стосується не тільки форми вияву певної духовної цінності, воно також надає унікальності її змістовній стороні, характеризуючи спосіб мислення, народну мораль, етику, естетику та правосвідомість, національну ідеологію, психологію, свідомість та самосвідомість [3]. Варто відзначити, що працьовитість, щедрість, вічне шукання правди, гостинність, миролюбність, свободолюбивість, доброзичливість, гідність, пісенність і музичність, душевне багатство, – це лише деякі якості відомого у цивілізованому світі українського національного характеру. Як бачимо, кожен із пріоритетів ціннісного світобачення українського народу поєднує в собі елементи загальнолюдського і національного.

Проведений теоретичний аналіз дає підстави для висновку, що загальнолюдська та національна культура перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності й разом формують духовні цінності кожної нації, складником моральної частини яких і є гуманістичні цінності, тобто вони є серцевиною моралі, духовності та культури.

Відтак, З. Карпенко виділяє три форми репрезентації цінності: “по-перше, цінність постає як суспільний ідеал – узагальнене уявлення про досконалість в різних сферах суспільного життя; по-друге, цінність має предметне втілення у вигляді витворів матеріальної та духовної культури або людських вчинків, що віддзеркалюють певні ціннісні ідеали (етичні, естетичні, політичні, правові та ін.); по-третє, мотиваційні структури особистості і насамперед особистісні цінності, що виступають як внутрішні носії соціальної регуляції, закорінені в структурі особистості [20].

У цьому контексті можна зробити висновок про те, що суспільство на кожному етапі свого розвитку створює специфічний набір і структуру

цінностей, які фіксуються у філософській та етичній думці, у творах літератури й мистецтва, моральних та правових законах, системах нагород, заохочень і покарань, у традиціях, громадській думці тощо.

Ці потенційні детермінанти особистісних цінностей сприяють перетворенню соціальних норм та ідеалів на особистісні принципи життєдіяльності завдяки тому, що перетворюються у внутрішні спонуки (мотиви) поведінки особистості. У цьому контексті актуальною є думка В. Сухомлинського, який стверджував, що “у невичерпному джерелі народної моралі нам треба черпати духовну енергію справжньої людяності, дружби і товариськості, справжнього братства вільних людей” [39, с.107].

Шляхом аналізу нами з’ясовано сутність поняття “особистісні цінності”. Зокрема, враховуючи цілі психології виховання, під індивідуальними цінностями І. Бех розуміє усвідомлені узагальнені самовартісні смислові утворення особистості [3, с. 10]. Це поняття учений пов’язує з освоєнням конкретними індивідами суспільних цінностей, а отже, за ним закріплюється значущість, особистісний смисл для людини певних об’єктів, подій, явищ тощо. У цьому контексті зазначається, що взагалі критерії особистісного зростання за багатьма параметрами у смисловому полі узгоджуються з критеріями морального зростання. Тісне співвідношення смислового поля конструктів “особистісне зростання” та «моральне зростання» дало підстави автору визначити психологічною основою особистісного зростання дитини процес становлення її моральної самосвідомості.

Узагальнюючи наведене вище, можна стверджувати, що саме системою особистісних цінностей виявляється розвиненість образу “Я”. На цій основі не можна сформувати ту чи іншу моральну спрямованість, якщо вона не “долучається” до формування образу “Я”, і тому кожна з особистісних цінностей, зокрема й гуманістичні, можна вважати конкретним одиничним образом “Я”.

1.2. Формування сімейних духовно -моральних цінностей в контексті нових соціокультурних умов

В епоху глобальних змін, що охопили все світове співтовариство, у тому числі й український соціум, важливим стає питання про цінності, що формуються «в умовах сімейного соціуму». Особливої актуальності на сьогодні набуває питання про науково обґрунтовану стратегію пошуку концептів, засобів і механізмів, що дають змогу «здіяяти весь комплекс виховних установок і ціннісно-особистісних орієнтацій на підготовку молодого покоління до створення родини, виконання ролі відповідальних батьків у вихованні дітей.

Аналіз джерел з проблеми сімейного виховання дозволяє стверджувати, що родина є одним із найдавніших інститутів виховання, де відбувається самопізнання й формується самосвідомість дитини, розкривається індивідуальна спрямованість її особистості, реалізуються потреби дитини в любові, повазі, турботі, спілкуванні, активності, складається мотивація поведінки дитини, відбувається її первинна соціалізація. Не применшуючи значення школи, трудової діяльності, друзів, можна стверджувати, що основи наших успіхів закладаються й розбудовуються в першу чергу в родині» [22, с. 9]. Підґрунтям фізичного й духовного здоров'я зростаючої особистості виступає саме родина, побудована на таких духовно-моральних підвалинах, як любов, віра, цнотливість, вірність, взаємоповага, самопожертва, турбота один про одного, теплота сімейних взаємин, спільність сімейних інтересів, відповідальність, праця, воля, патріотизм. Інтегруючи свої виховні зусилля з іншими соціальними інститутами, родина виступає провідною ланкою цілісного педагогічного процесу [16, с. 16–17].

Аналіз наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників дозволив виокремити низку нових соціокультурних умов, які впливають як на інститут сім'ї загалом, так і на розвиток і виховання дітей в ній, зокрема формування сімейних цінностей. У нашому розумінні, це такі умови:

1) формування нової соціокультурної реальності – глобалізації, що

утворилась під впливом неспинного розвитку нашої цивілізації. Під новою соціокультурною реальністю науковці, зокрема О. Єжова, мають на увазі процес реформування суспільства, який характеризується переходом від постоталітарного до постіндустріального (інформаційного), що сприяє реалізації демократичних свобод у сфері ідеології та свободи совісті, активізації діяльності добровільних товариств, асоціацій різного спрямування, що потужно впливають на формування нового громадянського суспільства [13]. Дослідники Д. Дюжев, О. Кучмаєва, М. Лисенко, П. Квіткін [11; 23] виокремлюють такі ознаки інформаційного суспільства: головна цінність — знання; стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ); доступність інформації кожній людині; гуманізація і демократизація життя людини та інші, що є, безсумнівно, позитивними утвореннями. Водночас спостерігається невизначеність громадян у соціальному виборі, відсутність соціально визнаних засобів поведінкових стратегій для самореалізації й досягнення життєвої мети [2]; 2) перехід до ринкових відносин, який, внаслідок структурних змін у формах власності на засоби виробництва, формування нових виробничих відносин породжує розподіл суспільства на появу нових класів, нових прошарків суспільства. Економічні проблеми сучасного суспільства зумовлюють падіння рівня життя, безробіття, що тягнуть за собою зубожіння, відчуття соціальної безперспективності багатьох сімей українців. У свою чергу, наявність соціальної диференціації в суспільстві супроводжується соціальною нерівністю в доступі до культури і до освіти, що зумовлює зростання випадків правопорушень у підлітковому та молодіжному середовищі;

3) формування нової політичної реальності – життя громадянського суспільства фактично в стані війни. Науковці певні того, що прихована проблема будь-якої війни в тому, що під час її формується нове покоління, виховане на цінностях, актуальних для військового часу. Це стосується патріотичних цінностей, які також сьогодні повинна формувати сім'я, оскільки жодна сім'я не може стояти осторонь подій, які розгортаються в країні. Проте не

слід забувати про те, що, за свідченням соціологів, які досліджували проблеми дитинства в Україні за часів воєнної агресії, ця проблема загострюється тим, що відбулась перерва у семидесятирічній період, коли українці не знали проблем війни на власній території. Війна здавалась атавізмом минулого, а відповідно – концепції виховання спрямовувались на дітей, які проходять соціалізацію за мирних умов. Тому, виходячи з цього, війна не лише популяризує агресію, насильницькі методи вирішення питань. Вона дискредитує норми моралі мирного життя, норми права, компроміс та діалог як засіб досягнення цілей. А це значною мірою визначатиме норми поведінки громадян України, які пройшли становлення під час війни.

Сьогодні ми не можемо спрогнозувати наслідки війни, яка триває. Але уже сьогодні необхідно подбати про те, щоб мінімізувати економічні, соціальні, психологічні фактори, які безпосередньо впливають на виховання дітей, у тому числі становлення сімейних цінностей.

Що стосується такої соціокультурної умови, як формування інформаційного суспільства, то зауважимо, що, за свідченням багатьох науковців, процес глобалізації сприяє встановленню різних нових комунікацій, розширює комунікаційні можливості особистості. Серед позитивних ознак, що дає людству інформаційна цивілізація, можна виділити такі [11; 21]: виникає більше можливостей для реалізації здібностей кожної людини; освіта і навчання впродовж усього життя стають головними факторами благополуччя людини; ліквідуються «закриті теми» завдяки розвиткові засобів масової інформації; зростає різноманітність у всіх сферах життя суспільства (наприклад, свобода самовираження).

Науковці впевнені у тому, що зразком ідеальної комунікації може стати спілкування в мережі Інтернет, оскільки, за свідченням Б. Єрасова, воно «надає значно більше можливостей — завдяки подоланню часових і просторових меж — для проблематизації ким завгодно чого завгодно, ніж, скажімо, звичайна безпосередня бесіда. Важливо й те, що Інтернет значно

зменшує можливості зовнішніх обмежень і примусу». Б. Єрасов зазначає, що індустріальна епоха характеризується розквітом книжкової культури. Людина читала безліч книжок та іншої друкованої продукції. В «інформаційному суспільстві все більшого значення набуває «екранна» культура, створена на основі аудіовізуальної техніки, з'єднання комп'ютера з відеотехнікою та новітніми засобами зв'язку» [15, с. 536].

Разом із цим поєднання впливу систем базових цінностей різних ідеологічних систем на молоде покоління несе і певні загрози. Насамперед, воно сприяє порушенню наступності у взаєминах між поколіннями. Це пояснюється тим, що батьки формувалися в іншій соціокультурній реальності, ніж їхні діти. Цінності батьків та прабабків, їхні світоглядні позиції, досвід вступають у суперечність з умовами нової соціокультурної реальності з тих причин, що батьки хоча й мають цінний життєвий досвід, але він набутий у соціокультурних умовах минулого. Діти швидше опановують новітні технології та нові соціальні відносини. «Діти, які зростають у тісному спілкуванні з комп'ютером та електронними іграшками, за психологічними, морально-духовними ознаками істотно відрізняються від попередніх поколінь; ідеться не тільки про навички роботи з обчислювальною технікою, комп'ютерами, а про зміни фундаментальних духовно-культурних структур, понять і уявлень» [2].

Стосовно цього А. Рижанова зауважує, що усе це негативно відбивається і на міжпоколінній взаємодії в родині вже сьогодні, оскільки зі зміною суспільних відносин змінюється і сімейне життя: «Індустріалізація зламала традиції народного виховання в родині, а інформатизація — суспільно-національного» [30].

Проблемою, що сприяє міжпоколінному відчуженню, є й те, що не всі дорослі морально готові навчатися у своїх дітей та онуків і пристосовуватися до соціокультурних умов інформаційного суспільства. А для першого покоління внесок у розбудову країни людей похилого віку не є очевидним, що сприяє негативному ставленню до старших і в родині. Внаслідок того, що

більшої значущості для молодого покоління набуває інформація, яку вони отримали через засоби масової комунікації, зникає взаєморозуміння між поколіннями і нівелюються цінності сім'ї.

Певною мірою ми згодні з тим, що засоби масової інформації в сучасних умовах нерідко сприяють руйнації гуманістичного світогляду, поширенню бездуховності, жорстокості, насилля, формуванню споживацької поведінкової стратегії. Тенденція до подальшої дегуманізації і деморалізації загальнолюдських цінностей, у тому числі сімейних, сьогодні проявляється в піднесеному інтересі дітей і молоді до сцен і епізодів насилля та сексу, жорстокості в кінематографі, телебаченні, театрі, музиці, літературі, мистецтві. У соціокультурних цінностях переважають споживацькі орієнтації. Стосовно цього М. Берулава ілюструє образ, який транслюється нині по телебаченню: «Зразком для наслідування є суб'єкт, що постійно щось жує і п'є, сексуально стурбований, метою життя якого є виграти мільйон. У сфері його інтересів відсутні патріотизм, бажання створити сім'ю, виростити дітей, допомогти іншим людям, повага до людей похилого віку, вміння отримувати задоволення не тільки від пива і жуйки, але й від спілкування з культурою — від того, що робить людину людиною» [2, с. 4].

У результаті такого підходу відбувається тотальне викорінення із культурного обігу цілого пласту культури, мистецтва, науки, а народна культура (традиції, звичаї, обряди, фольклор) сприймається більшою частиною молодих як анахронізм [там само].

Говорячи про розвиток інформаційного суспільства, учені наголошують на можливості породження ним ще й таких загроз для благополуччя людини, родини й усього соціуму, як: нові види залежності від різноманітних приладів і технологій (комп'ютер, мобільний телефон, Інтернет та ін.), особливо в молоді; зменшення безпосереднього спілкування між людьми; відчуження поколінь одне від одного; маргіналізація людей похилого віку; ослаблення локальних соціальних

зв'язків (навіть на рівні сім'ї); поширення ідей, що суперечать загальнолюдським цінностям [24, 26, 30].

Отже, однією з багатьох особливостей сучасних умов формування сімейних духовно-моральних цінностей є те, що батькам необхідно освоювати традиції не тільки в педагогічному (стосовно до дітей) сенсі, але й в особистісному плані (стосовно до самих себе). Перед ними постає подвійне завдання: ставати носіями тієї духовно-моральної культури й способу життя, який вони прагнуть прищепити дітям; створювати й безупинно підтримувати в родині таку культурну, психологічну й духовну атмосферу, у якій формувалося б і закріплювалося споконвічне прагнення дитини до піднесеного, святого й доброго.

Перешкодами на шляху розв'язання цих завдань є сучасне секуляризоване соціокультурне оточення, відсутність чітких, систематизованих уявлень батьків – про традиції вітчизняної сімейної педагогічної культури й недостатність особистої духовної досвідченості, відсутність системи духовно-моральної освіти батьків, педагогічної й духовно-моральної допомоги родині у вихованні дітей, духовна стагнація сьогоднішніх дітей, батьків, педагогів.

На сьогодні родина розглядається як незамінний орган соціального виховання, внаслідок чого її основне завдання полягає в соціально-моральній орієнтації молодого покоління. Із цього випливають завдання сімейного виховання: навчити дитину розуміти соціальне життя, емоційно вбирати його в себе, орієнтуватися в ньому, щоб, в остаточному підсумку, стати здатною до творчого перетворення дійсності. Основними педагогічними цінностями виховання в дітей соціальних якостей виступають: уклад сімейного життя, сімейні взаємини, рідна мова, національна культура, гра як головний засіб емоційного входження дитини в соціальне життя [19, с. 22].

Неперехідною цінністю родини є категорія «діти», але, водночас, у країні превалює тенденція однодітної родини, негативний вплив якої є

очевидним. Так, слушною в цьому сенсі є думка А. Макаренка, який вважав зменшення числа дітей у родині «механічною причиною руйнування колективу» [28, с. 203]. Однією з важливих особливостей сімейних цінностей є те, що, вони створені загальнолюдською культурою. Поєднуючи в собі всі людські властивості і якості (психологічні, моральні, біологічні), вони служать базисом моральності. Цінності родини реалізуються у сфері шлюбно-сімейних відносин.

Н. Зелевська дає визначення цінностей сімейного виховання, під якими розуміє духовно-моральні орієнтири, що відображають виховний ідеал і визначальні цілі, зміст, умови, засоби й методи сімейного виховання. Ми згодні з точкою зору науковця, яка до сімейних цінностей відносить: родину, побудовану на демократичному підґрунті; любов; волю дитини й недоторканність її особистості; дисципліну; нормальні гігієнічні умови життя; позитивний приклад батьків; гарну загальноосвітню й педагогічну підготовку батьків; єдність, свідомість, і систематичність їх виховного впливу; спільну працю; загальне дозвілля; природу; гру; традиції; усну народну творчість; мистецтво; національну культуру [34, с. 21].

У нашому науковому дослідженні важливі концептуальні положення М. Мацковського й Л. Савинова про цінності родини в різних шлюбно-сімейних сферах. Учені виділяють наступні поняття: у сфері дошлюбної поведінки й вибору шлюбного партнера, для особистості – любов, потяг, фізична привабливість, статус у суспільстві, соціокультурні параметри тощо; для родини – ціннісні орієнтації, пов'язані з можливістю продовжити рід, прізвище, розширити родинні зв'язки, додержуватися традицій, звичаїв і способу життя батьківської родини; для суспільства – поведінка індивіда стосовно національних, релігійних, обцинних звичаїв і традицій; у сфері батьківства (турботливість, взаєморозуміння, готовність прийти на допомогу, відповідальність один за одного); діти як сімейна цінність (спадкоємці, продовжувачі роду й прізвища, опора в старості, сенс життя);

сімейні функції як цінність (господарсько-побутова, дозвіллева, виховна, сексуальна, емоційна, соціального контролю); сфера взаємин як сімейна цінність (дійсні, уявні, переривчасті, конфліктні, творчі); соціалізація як сімейна цінність (долучення до культури, освіта, кар'єра, матеріальне благополуччя) [33].

У рамках наукового дослідження ми також беремо до уваги погляди О. Гноєвої, що виділяє наступні основні цінності родини: цінності, пов'язані із самоствердженням особистості серед найближчого оточення; цінності, що задовольняють потребу в батьківстві й материнстві; цінності, пов'язані із задоволенням потреби в любові й визнанні; цінності, що задовольняють фізіологічні потреби (сексуально-інтимні взаємини подружжя); цінності, що дозволяють почувати відносну стабільність і захищеність; цінності, що задовольняють потребу в спілкуванні й розширюють його коло; цінності, що дають можливість задовольняти прагматичні потреби [7, с. 10].

Виділяють і такі головні цінності родини – любов, діти, здоров'я всіх і спільно проведений вільний час; у такій системі проявляються й переплітаються результати духовної діяльності всіх її членів. Цінності родини, за переконанням Л. Панкової, виступають засобом єднання й духовного обміну між членами родини, тобто завдяки ним здійснюється передача соціального досвіду від покоління до покоління. У сфері духовного життя найважливішою функцією родини є виховання дітей [6].

Протягом усього свого існування інститут сім'ї реалізовував ті цінності, заради яких родина існує. Це, так звані, родові цінності родини й шлюбу. Слідом за Л. Савиновим, до родових цінностей родини ми відносимо: складний спектр взаємин між чоловіком і жінкою, вищою цінністю якого є любов; народження дітей — цінність, у ході досягнення якої проявляються не тільки біологічний інстинкт, але й важливі духовні й соціальні параметри; різні ціннісні орієнтації, завдяки яким у багат шаровій сфері спілкування члени родини мають можливість зануритися в мир

людяності. Цьому сприяють ролі дружини, чоловіка, батька, матері, сина, дочки і т. д. [33, с. 31].

Розглядаючи сім'ю як унікальну спільність, що покликана виконувати ряд важливих функцій, провідними з яких виступають функції народження та виховання дитини, академік І. Бех на засадах гуманізму розглядає основні виховні цінності сім'ї, досягнення яких значно підвищить продуктивність подальшого виховного процесу. Це такі цінності:

1. Цінність позитивного психологічного клімату в сім'ї. Провідний емоційний стан дитини (позитивний чи негативний) має вирішальне значення для її духовного розвитку. Ключова роль у позитивному емоційному стані дитини належить переживанню радості.

2. Цінність моральної любові дитини до людей. Сім'я є благодійним середовищем для розвитку в дитини моральної любові, тобто почуття гармонії людини з людиною, коли одна людина зливається духовно з іншою в одне ціле настільки, що стає здатною бажати блага, щастя і розвитку цієї іншої людини заради неї самої, а не задля себе, без будь-якої думки, що від цього вона щось особисто матиме. Розвинути таке почуття у дитини дуже важко, а ще важче досягти того, щоб це почуття стало керівним мотивом у всіх моментах її життя, а не виникало лише за певних умов і обставин.

3. Цінність поваги дитини до людської особистості. Якщо ми прагнемо виховати у дитини повагу до людської особистості, почуття морального обов'язку, ми повинні бути для неї у всьому взірцем цих якостей. Якщо ж дитина навколо себе, і зокрема в особі своїх найближчих вихователів – батька і матері, замість поваги до особистості бачить зневажливе ставлення до неї, замість рівності, коли поважається свобода кожного, бачить свавілля одних і приниження покірність інших, то це призведе до негативних виховних наслідків. Згідно із переконанням І. Беха, тільки та родина може благодійно впливати на моральний розвиток дитини, в основу життєдіяльності якої покладений принцип «альтруїзму».

4. Цінність гуманізму сімейних стосунків. Гуманістичне виховання, що має на меті формування дитини свідомою, вільною особистістю, пов'язане насамперед із сім'єю. Цю справу слід розпочинати якомога раніше, оскільки чим з пізнішого вікового періоду ми її здійснюватимемо, тим важчою вона буде, а в деяких випадках може виявитися і безнадійною.

5. Цінність бережливості дитини. Про моральну вихованість дитини судять не лише на основі її гуманістичного ставлення до людей, а й з її бережливості щодо світу речей, рослин, тварин. Ця важлива моральна риса має бути сформована всім укладом сімейного життя. Бо саме завдяки їй можна позбутися стану відчуження дитини від навколишнього середовища.

6. Цінність відповідального вчинку дитини. Особистість народжується в сім'ї: цей глибокий висновок є результатом аналізу різноманітних психолого-педагогічних умов її розвитку. Родина виступає провідним соціальним чинником формування особистості насамперед тому, що остання немовби утворюється з досвіду вчинків.

7. Цінність творчої активності дитини. Розвиток свідомої творчої активності дитини є першочерговою метою сімейного виховання. А тим часом сучасна система родинних виховних впливів є неефективною в цьому аспекті. Батьки ставлять перед дитиною вже сформульовані цілі і самі ж вказують шляхи й засоби їх досягнення. Вони виховують у дитини різноманітні звички – до порядку, до охайності тощо і разом з тим не приділяють належної уваги формуванню вміння діяти самостійно. Проте дуже важливо, щоб дитина привчалася до самостійних дій, до виконання різноманітних завдань згідно з поставленими самою собі цілями і користувалась для цього вибраними нею засобами.

Як підсумок власного гуманістичного підходу до родинного виховання, І. Бех сформулював ряд законів, які виступлять необхідною підтримкою батькам у вихованні дітей, а саме:

1. Закон розуміння, прийняття, визнання дитини.
2. Закон справедливості у взаєминах „батьки – діти”.

3. Закон глибинного особистісного спілкування.
4. Закон осудження вчинку, а не особистості дитини.
5. Закон впливу на дитину власною особистістю батька.
6. Закон створення єдиного виховного середовища (сім'я – школа – позашкільне довкілля).
7. Закон випереджального морально-духовного розвитку особистості щодо розумового її розвитку.
8. Закон: від егоцентризму до альтроцентризму дитини.
9. Закон вирішення виховних задач через особистісний діалог, переконання, педагогічне умовляння [3, с. 265–281].

На основі аналізу наукових джерел і психолого-педагогічних досліджень з проблеми сімейних цінностей (Є. Бондаревської, Т. Власової, І. Метлика, В. Слободчикова, Г. Філонова, В. Шадрікова, Н. Щуркової та інших), зіставляючи різні науково-методологічні і теоретичні підходи (екзистенціальної філософії, котра збагачує науковою інформацією про людину і механізми її особистісної динаміки; синергетики, яка дає уявлення педагогу про створення гнучкого, відкритого діалогового простору; акмеології, яка допомагає педагогу усвідомити шлях дитини як вихід на вершини через труднощі й перешкоди; герменевтики, яка допомагає зрозуміти дитину через осягнення дитячої поведінки), ми доходимо висновку, що основою сімейних цінностей дітей шкільного віку є духовно-моральні цінності.

Сімейні цінності – це духовно-моральні орієнтири та настанови, підґрунтям яких є традиційне уявлення про сім'ю, відповідальну шлюбну і сімейну поведінку в сім'ї, що забезпечують демографічне відтворення, виховання й соціалізацію дітей, формування сім'янина, громадянина правового демократичного суспільства.

Сімейні цінності як морально-духовні особистісні якості є соціальними за своєю природою, але індивідуальними за формами оволодіння та

вираження. Вони виконують функцію регуляторів поведінки, охоплюючи усі сторони життя індивіда.

Аналіз літератури з проблеми дослідження надав змогу уточнити поняття «традиційні сімейні цінності».

На наш погляд, *сімейні цінності – це визнана суспільством сукупність світоглядних уявлень і моральних настанов про сім'ю, заснованих на традиційному розумінні інституту сім'ї, подружніх та батьківсько-дитячих взаємин у ній, що впливає на вибір сімейних цілей, способів організації життєдіяльності сім'ї та взаємодії її членів і забезпечує культурне та демографічне відтворення українського суспільства. Сімейні цінності, як складова фундаменту всієї культури людства, в ідеалі мають бути сформовані у відповідності із загальнолюдськими цінностями і цінностями суспільства, в якому живе сім'я.* У нашому розумінні це такі цінності, як любов, турбота, взаєморозуміння, вірність, повага, співчуття, взаємопідтримка, щирість, довіра та ін. Названі цінності є не тільки важливими для ефективною життєдіяльності сім'ї, вони складають її підґрунтя. Отже, оволодіння молодим поколінням сімейними цінностями можна розглядати як передумови його підготовки до створення сім'ї й успішної сімейної життєдіяльності.

РОЗДІЛ II

ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ЦІННОСТЕЙ СІМЕЙНОГО СПІЛКУВАННЯ

2.1. Міжособистісне спілкування старшокласників як педагогічна проблема

Проблема підготовки учнівської молоді до сімейного життя знайшла своє відображення в дослідженнях українських вчених-педагогів. Моральні аспекти підготовки школярів до сімейного життя та взаємодії школи і сім'ї у підготовці до шлюбу розглядали Т. Алексеєнко, О. Доукіна, В. Кравець, Т. Кравченко, З. Зайцева, Н. Новікова, Л. Повалій, В. Постовий, Г. Сутріна, Є. Сичова, О. Хромова. Підготовку до виконання батьківських та материнських функцій досліджували В. Бойко, Д. Луцик, Г. Чередниченко; індивідуальний підхід до старшокласників у підготовці майбутнього сім'янина – В. Бизова, Н. Феоктистова та інші.

Проблеми міжособистісних взаємовідносин у сім'ї і соціумі розкриті в роботах О. Бодальова, О. Киричука. Причини виникнення конфліктних ситуацій у процесі спілкування досліджували М. Рибаківа, І. Синиця, І. Страхів, В. Чернокозова, І. Чернокозов. Питання цінності сімейного спілкування вивчали І. Ілляєва, Н. Стрельнікова, В. Штифурак, М. Чернишова.

Більшість цих дослідників вважають, що сімейне спілкування як цінність залежить від духовного розвитку особистості, її вміння організувати комунікативну діяльність у різноманітних формах, закріплених у нормах і правилах культури поведінки, вироблених суспільством. Основними умовами цінності спілкування в сім'ї є високий інтерес і повага до інших людей, пластичність поведінки, артистизм, оптимізм, неупередженість, вміння передбачати поведінку інших людей, здатність до співпереживання, висока мовна культура, емпатія, толерантність, доброзичливість, привабливість, спрямованість на самовдосконалення.

Спілкування – це взаємодія двох або більше людей, спрямована на узгодження і об'єднання їх зусиль з метою налагодження стосунків і досягнення спільного результату. Виділяємо той аспект, в якому йдеться про взаємодію; спілкування здійснюється між учасниками, кожен із яких наділений активністю і очікує її від своїх партнерів.

Крім взаємної спрямованості дій людей при спілкуванні найбільш важливою характеристикою є те, що кожен його учасник активний, тобто, виступає як суб'єкт. Активність може виражатися в тому, що людина при спілкуванні ініціативно впливає на свого партнера, а також у тому, що і партнер сприймає його вплив і відповідає на нього. Коли двоє людей спілкуються, вони поперемінно діють і сприймають вплив один одного.

Тому до спілкування ми не відносимо випадки односторонньої активності: коли лектор звертається до аудиторії, яку він не бачить. Значення цієї особливості спілкування підкреслюють Т. Драгунова, Я. Коломинський. Спілкуючись, люди очікують, що партнер дасть їм відповідь, розраховують на відгук. На цю особливість спілкування звертав увагу О. Бодальов, Є. Смірнова та інші психологи. Виходячи з цього, Б. Ломов стверджує, що спілкування є взаємодія людей, які виступають в ньому як суб'єкти [21, с. 124].

Перелічені особливості спілкування нерозривно пов'язані між собою. Абсолютизація взаємодії на противагу іншим характеристикам приводить до позиції, котра різко обмежує уявлення про спілкування. При надмірному акцентуванні на обміні інформацією як суті спілкування, воно перетворюється в комунікацію – явище, набагато вужче, ніж спілкування.

Відстоюючи положення про те, що спілкування є процесом взаємодії, І. Бех обґрунтовує це його психологічними особливостями. Порівняно з діяльністю як суб'єкт-об'єктними відносинами, – зазначає він, – ця своєрідність полягає в тому, що в ньому реалізуються суб'єкт-суб'єктні відносини. Тому, стверджує вчений, його недоцільно зводити до діяльності й відповідно ототожнювати суб'єкт з об'єктом, що передбачається таким

зведенням. Водночас відзначається, що різні види предметної діяльності можуть здійснюватися в умовах безпосереднього мовленнєвого спілкування. Тоді суб'єкт-суб'єктні відносини підпорядковуються суб'єкт-об'єктним [3].

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу запропонований І. Бехом підхід до аналізу сутності поняття діалогу, в якому учений розрізняє зовнішній та внутрішній діалог. При цьому у зовнішньому діалозі різні взаємодіючі позиції розвиваються різними реальними співрозмовниками, тоді як у внутрішньому, “різні взаємодіючі морально-ціннісні позиції розвиваються одним і тим самим суб'єктом” [3, с. 161].

Даючи таку характеристику видам спілкування, І. Бех наголошує на необхідності розрізняти поняття “внутрішній діалог” і “внутрішнє мовлення” та “зовнішній діалог” і “зовнішнє мовлення”. Основними засадами цієї відмінності виступає те, що “звернене до іншого зовнішнє мовлення суб'єкта завжди звернене і до нього самого. Тому в мовленнєвому спілкуванні кожний із співрозмовників може діалогічно реагувати не тільки на мовлення партнера, а й на своє власне мовлення як на чуже”. Звідси дослідник робить висновок: “...Зовнішнє мовлення може бути засобом і зовнішнього, і внутрішнього діалогу. У той же час діалогічно реагувати на внутрішнє мовлення (у звичайних умовах) може лише комунікатор”. І продовжує: “Таким чином, поряд із зовнішнім діалогом можна виділити внутрішній діалог у зовнішньому мовленні й внутрішній діалог у внутрішньому мовленні” [3, с. 161].

Зроблений при визначенні діалогу акцент на взаємодії смислових позицій дозволив І. Беху виявити ще один пласт явищ, представлених у мовленнєвому спілкуванні партнерів. Сутність його полягає в тому, що взаємодія різних смислових позицій суб'єктів спілкування (зовнішнього діалогу) змінює ці позиції і може привести як до їх зближення, до повного збігу, так і до виявлення суттєвих розбіжностей між ними. Означене зближення смислових позицій дослідник визначає як “монологізацію мовленнєвого спілкування”, а їх розходження – як “діалогізацію

мовленнєвого спілкування”. Отже, “взаємодія партнерів породжує процес діалогізації-монологізації мовленнєвого спілкування”. Повною мірою, на думку вченого, це стосується і смислових позицій, які створюють внутрішній діалог [3, с. 161–162].

Досить розгорнуту характеристику сутності спілкування дав Б. Ліхачов, який розглядає його як найважливіше середовище духовного, громадського й особистісного прояву людини. Його соціально-психологічна сутність, на думку Б. Ліхачова, являє собою живий процес взаємодії людей, індивіда із самим собою і зі світом, який ніколи не зупиняється. Спілкування, – зазначає учений, – забезпечує всю багатоманітність життєдіяльності, відносин, самовияву та самоствердження індивідів за допомогою мови або сленгу, таких засобів передачі інформації, як міміка, постава, рухи тіла, жести, відтворення, символи, звукові сигнали, умовні знаки [19].

Такий підхід до спілкування як особливого виду діяльності дає можливість чітко визначити якісні зміни, які відбуваються в його процесі, порівняти спілкування з іншими видами діяльності; зрозуміти місце спілкування і визначити його зв'язок із загальною життєдіяльністю індивіда.

Спілкування можна розглядати також як певний системний об'єкт, що існує в часовому, символічному і процесуальному вимірах. Багатогранність спілкування впливає із великої кількості параметрів, за допомогою яких описують сам процес; природа поняття – стан, діяльність, взаємини, поведінка, переживання і т. ін., предмет – зміст буденного, наукового, естетичного, релігійного, екзистенціального; міра інтенсивності – формально-рольове, довірливе, резонансне, духовне. Спілкуванню властива суперечлива і подвійна природа. З одного боку, його суть розкривається у зв'язку із базою, соціальним середовищем, з іншого – воно може бути реалізоване через осмислення на основі свідомості.

Своєрідність феномену спілкування полягає ще й в тому, що воно є однаково значущим як для соціуму, так і для свідомості. Ланкою між тим, що існує в матеріальному вигляді, і тим, що має ідеальний смисл, виступає

слово, мова. Спілкування проявляється через мову і породжує при цьому свідомість.

Будь-який акт поведінки індивіда в науці прийнято умовно поділяти на чотири фази; перша – спонукання до дії (або взаємоспрямованість), друга – уточнення індивідом ситуації дії (взаємовідображення), третя – власне дія (взаємоінформування), четверта – її завершення (взаємовідключення). Зміст фаз контакту визначається рівнем, на якому здійснюється спілкування. Для кожного рівня спілкування найбільш значимою є певна міра розуміння, згода, осмислення, співпереживання [10].

Соціально-рольовий рівень передбачає контакти, котрі обмежені ситуативною необхідністю: на вулиці, у транспорті, в магазині та ін. Основний принцип взаємовідносин на цьому рівні – соціабельність (знання та реалізація норм і вимог соціального середовища).

Другий рівень – діловий. На цьому рівні людей об'єднують інтереси справи і спільна діяльність, що передбачає досягнення спільної мети. Основний принцип при цьому – раціональність, що передбачає пошук шляхів підвищення ефективності співпраці.

Третій рівень спілкування – інтимно-особистий – характеризується особливою психологічною близькістю, співпереживання, проникненням в духовний світ іншої людини. Основний принцип такого спілкування – симпатія.

До основних рівнів спілкування А. Добрович відносить: конвенціональний, примітивний, маніпулятивний, стандартизований, ігровий, діловий і духовний [10, с. 67–89].

При конвенційному рівні спілкування людина відчуває потребу в контакті, у неї виникає так звана установка на зовнішню комунікацію. Однією з умов такого контакту, яка приймається ще до його встановлення, є те, що кожен із партнерів по черзі буде і тим, хто говорить, і тим, хто слухає. Адже стимулюючи когось до контакту», потрібно гарантувати йому рівні можливості. За такого варіанту проявляється реальна турбота про партнера, готовність стати на його місце.

При примітивному рівні спілкування співбесідник не партнер, а об'єкт, або потрібний, або такий, що заважає. Якщо потрібний, то ним варто оволодіти; якщо такий, що заважає, то його потрібно відштовхнути. На примітивному рівні спілкування суб'єкт відчуває потребу в контакті, але він навіть не допускає думки, що співбесідник також повинен мати можливість висловитись. Така можливість абсолютно не надається, і якщо він навіть почне говорити, то це буде неправильно і його потрібно закликати до порядку.

Маніпулятивний рівень спілкування посідає проміжне місце між примітивним і конвенційним. У цьому випадку для суб'єкта спілкування партнер всього лише суперник у грі, яку обов'язково потрібно виграти. Виграш означає вигоду, якщо не матеріальну, то, в усякому разі, психологічну. Наприклад, учень на уроці навмисно доводить вчительку до нервового напруження, у результаті чого вона виходить за межі педагогічної етики. Тепер, почувавши себе «потерпілим», він гордо виходить із класу. Вчителька замовчує подібний факт, тому що відчуває і свою неправоту.

За стандартизованого рівня справжньої готовності до спілкування не спостерігається. Тому людина при цьому не готується до партнерства, а надіває маску, за допомогою якої можна витратити мінімум зусиль при мінімумі бажання. Такими є маски байдужості, з якими можна стикатись щоденно.

Ігровий рівень, як і всі інші, міститься над конвенційним, а це означає, що для нього характерні витонченість змісту і багатство відтінків. При цьому рівні заздалегідь існує живий інтерес до особистих якостей співбесідника.

На ігровий рівень ми виходимо тільки з тими людьми, з якими хоч трохи знайомі, з якими пов'язує певне почуття – якщо й не взаємне, то ще не затьмарене образами і розчаруваннями.

На фазі інформування партнера, або взаємоінформування, – ігровий рівень спілкування цілком відповідає своїй назві. Суб'єкту хочеться бути цікавим для свого партнера, і він мимоволі прагне “цікаво виглядати”.

Партнер ігрового спілкування різними способами дає можливість зрозуміти, що для обох можливі і бажані будь-якого типу пристосування один до одного. Пристосувавшись у якомусь із епізодів діалогу, партнер не викликає у співрозмовника відчуття приниження – це скоріше відчуття запалу, ігрового суперництва. Він не прагне до самоствердження за рахунок іншого, а запрошує до гри. Можливо, на ігровому рівні четверта фаза контакту – фаза взаємовиключення не вимагає обопільного виконання прощальних ритуалів, достатньо погляду, жесту.

При діловому рівні на першій фазі (спрямованість на партнера) співбесіднику заздалегідь забезпечується можливість прилаштуватись. Крім того, партнер викликає особливий інтерес як учасник колективної діяльності, як людина, що може допомогти, або той, кому необхідна допомога в інтересах загальної справи.

У другій фазі (взаємовідображення) проявляється проникливість, чуйність один до одного, але ще інша форма прийняття, аніж на ігровому рівні. Цього разу увагу приваблює ступінь розумової і ділової активності співрозмовника, його залученість у загальне завдання. На першому місці – справа. Те ж саме відбувається в третій фазі (взаємоінформування).

Якщо спілкування на ігровому рівні святкове, то на діловому – воно буденне, але глибше і серйозніше. Духовний рівень спілкування – це найвищий рівень людського спілкування. Партнер у ньому сприймається як носій духовного начала, і це викликає в нас почуття шанобливості.

Фаза взаємоспрямованості партнерів на духовному рівні спілкування пройнята не просто інтересом і симпатією до співбесідника і не тільки передчуттям захопливої розмови, Крім цього, є можливість наблизитись і збагнути найвищі людські цінності,

У контексті нашого дослідження заслуговують на увагу думки, висловлені О. Леонтьєвим щодо умінь, які необхідні для забезпечення ефективності спілкування. До них учений відносить: вміння управляти своєю поведінкою, вміння «читати» за виразом обличчя, вміння розуміти

співрозмовника, вміння «подати себе», культуру мовлення, вміння пізнавати інших і себе у процесі спілкування, аналізувати власну поведінку, бачити, розуміти, усвідомлювати зміст інформації, що надходить у процесі спілкування. На його переконання, спілкування є важливою категорією, процесом або процесами, які здійснюються всередині певної соціальної спільноти – групи, колективу, суспільства загалом і за своєю суттю є не міжіндивідуальними, а соціальними. Тобто, вони виникають через суспільну необхідність і виконують певні функції, спрямовуються на створення психологічного клімату.

Близькими до ідей, сформульованих О. Леонтєвим, є погляди В. Соковніна, який до структури спілкування додає такі компоненти: програмування мети спілкування та шляхів її досягнення; мовленнєве та інше знаково спрямоване продукування, що виконує програму; контроль за перебігом власної комунікативної поведінки, її корекція; контроль за комунікативними вчинками інших людей; порівняння результату акту комунікації з наявною програмою [27].

Досліджуючи цю проблему з точки зору педагогіки, О. Мудрик стверджує, що виділення вільного спілкування як особливого виду діяльності може бути досить доцільним, і наголошує на тому, що діяльність людини не слід зводити лише до її предметного аспекту. Тоді спілкування природно розглядається як прояв людської активності [24].

Проблеми, пов'язані із спілкуванням, особливостями перебігу цього процесу, перебувають у полі зору зарубіжних науковців. Наприклад, відомий американський учений Д. Хенінгс, розглядаючи ці питання, зокрема на рівні вчителя й учнів, великого значення надає розвитку комунікативних умінь, основними з яких виступають вербальне й невербальне спілкування та вміння слухати. Виходячи з цього, він виділяє два невід'ємні компоненти спілкування: вербальний (вимовлені слова та їх значення) і вокальний (голосові модуляції, тембр, тон, темп, висота та гнучкість голосу).

Передумовою забезпечення дієвості процесу спілкування є зворотний зв'язок, тобто усвідомлення того, як співрозмовник сприймає інформацію, що повідомляється, як він до неї ставиться. Найчастіше це особисте ставлення людини виражається у зовнішніх проявах: поглядах, жестах, міміці, окремих репліках, рухах. Здатність розуміти значення цих проявів називають перцептивною здатністю особистості.

На важливості таких здібностей наголошує З. Волоцька, яка поряд з мімікою важливими компонентами спілкування, що зближують людей, називає позу, жести, рухи [5]. Як зазначає дослідниця, жест – це самобутнє й індивідуальне явище, необхідна ознака стилю спілкування, що вказує на його емоційний бік, дозволяє краще зрозуміти почуття, думки.

У науковій літературі відомі роботи, в яких велике значення у спілкуванні надається слову. Так, М. Сперанський вважав, що при організації процесу спілкування слід будувати власні роздуми таким чином, щоб кожна думка містила у собі зародження наступної. Він вважав, що всі думки у слові мають бути пов'язані між собою так, щоб одна думка несла в собі сім'я наступної. В усякому висловлюванні є відома панівна думка; цієї думки повинно все стосуватися. Кожне почуття, кожне слово, кожна буква мають іти до цього кінця, інакше вони будуть уведені без причини, вони будуть зайві [28].

Інструментом, який торкається людської душі, знаряддям людяності, чуйності, терпимості вважав слово А. Макаренко. Одне й те саме слово можна сказати так, що воно прозвучить вагомо або легковажно, впевнено або нерішуче, приємно або прикро [22].

Велику силу слову надавав В. Сухомлинський. У спілкуванні педагог вбачав дзеркало загальної культури людини, мірило її інтелектуального багатства, показник кругозору, ерудиції особистості. Щодо цінності сімейного спілкування, то В. Сухомлинський розумів його як синтез різних людських якостей: від захоплення до вміння творчо аналізувати процес власної діяльності; вміння орієнтуватися в складних ситуаціях життя, долати різні перешкоди. Важливими елементами цього феномену, на його думку,

виступає вміння звертатися до розуму й серця людини, використовувати різноманітні засоби впливу [30].

На основі викладеного вище доходимо висновку, що спілкування - це складний вид людських відносин. Спілкування можна розглядати як взаємодію людей і як діяльність, оскільки при цьому завжди висувається якась мета (передати інформацію, досягти визнання, змінити чиюсь поведінку тощо), індивіди керуються тими чи іншими мотивами, використовують засоби і, залежно від їх адекватності, отримують результат. Спілкування як діяльність розвиває емоційну сферу, адже один із партнерів провокує виникнення в іншого певних емоцій, які, закріплюючись, стають характеристиками його особистості.

Виходячи з цього визначення, до основних компонентів цінності сімейного спілкування ми відносимо: знання про психолого-педагогічні засади сімейного спілкування, розуміння його цінності для повсякденного буття людини, значення для належного виконання соціальних ролей, зокрема ролей чоловіка і дружини; наявність позитивно-емоційного ставлення до інших людей; вміння аналізувати й оцінювати комунікативні ситуації; комунікативні вміння та навички, здатність до прояву певних особистісних якостей (доброзичливості, емпатії, поваги, культури мовлення та ін.); прагнення до пізнання психологічної структури власної особистості та самовиховання, адекватність самооцінки.

2.2. Специфіка формування цінності спілкування у дітей старшого шкільного віку

Говорячи про формування цінності спілкування у дітей старшого шкільного віку, звернемо увагу на те, що старшокласники – це діти, вік яких припадає на навчання в 9-11 класах загальноосвітньої школи. Це вік безпосередньої підготовки підростаючої особистості до життя, до вибору майбутньої професії, до створення сім'ї. Період ранньої юності характеризується відносно спокійним біологічним розвитком організму,

більш ритмічною, порівняно з підлітковим віком, його життєдіяльністю, збільшенням фізичної сили, росту, активності й витривалості. На цей час припадає завершення формування та функціонального розвитку всіх систем і органів юнака та дівчини.

Розширення кола соціальних ролей і обов'язків сприяє формуванню основних компонентів спрямованості особистості, зокрема світогляду, переконань, духовних потреб, ідеалів, пізнавальних інтересів тощо; високого рівня набуває емоційно-вольова сфера, в якій важливу роль починають відігравати почуття дружби і кохання. Зростає результативність самовиховання як усвідомленої діяльності, спрямованої на вдосконалення себе самого, на вироблення у себе позитивних якостей, звичок і подолання негативних. Цьому сприяє поступове підвищення самокритичності в оцінці власної поведінки, діяльності, наявних рис характеру, реальних можливостей і властивостей. Самовиховання при цьому спрямовується на віддалену мету, пов'язану з життєвими перспективами. У сфері потреб і мотивів спостерігаються новоутворення: потреба й бажання віднайти сенс життя; важливу роль починають відігравати такі особистісні якості, як прагнення до аналізу, оцінки себе та оточуючих, налаштованість на подолання труднощів.

Соціальна ситуація, в якій перебувають старшокласники, вимагає від них різнобічного спілкування, що спонукає їх до пошуку шляхів реалізації цієї потреби, від задоволення якої залежить не лише їхній загальний розвиток як особистостей, а й успішність виконання відповідних ролей, зокрема тих, що пов'язані із статусом подружжя.

Прагнення до набуття нового статусу – становища дорослої людини – зумовлює їхнє ставлення до людей старшого віку: на відміну від різкого негативізму підлітків з'являється повага до дорослих, інтерес до їхньої діяльності, що диктується необхідністю життєвого самовизначення, свідомим активним виявленням власної особистісної позиції. Розширюється коло спілкування, котре набуває характеру інтимної дружби, відбувається

диференціація особистісних контактів, виникає почуття першого кохання. Соціалізація здійснюється під гаслами “Для чого Я існую?”, “Що Мені робити?”.

На цей час припадає активний розвиток процесу індивідуалізації, зростає значущість індивідуальних контактів і уподобань. Збагачується й розширюється внутрішній світ. У взаєминах з іншими людьми з’являється взаємоповага, взаємовідповідальність.

Для юнацького віку характерними є такі новоутворення особистості, як підвищення інтелектуальної активності (високий рівень узагальнення, абстрагування, тенденція до причинного пояснення явищ, вміння доводити власні погляди), уява набуває творчого характеру. Пізнавальні інтереси стають більш диференційованими, підконтрольними, набувають цілеспрямованого характеру. У юнаків підвищуються рефлексія, рівень домагань. У сфері потреб і мотивів спостерігається утворення нових, змінюється ставлення до тимчасових невдач.

Досліджуючи психологічні особливості юнацького віку, І. Кон звертає увагу на підвищення сексуального плану особистості, що детермінується ним як прояв статевої поведінки (вчинки, в яких проявляється і реалізується статевої потяг); психосексуальних установок та орієнтацій (ставлення до питань статі, до норм статевої моралі, що існує як на рівні культури, так і на рівні індивідуальної свідомості); еротичних фантазій і переживань, які часто бувають неусвідомленими [14].

Ще одним фактором, на який звертають увагу фахівці, є фактор психологічної статі, тобто мужність і жіночість, що виявляється в багатьох сферах життєдіяльності людини і містить як загальні для всіх людей, незалежно від статі, моральні якості, настанови, стереотипи поведінки, так і специфічні, пов’язані з різницею форм взаємовідносин чоловіка і жінки у сімейно-побутовій сфері. Означений фактор багато в чому визначає зміст і структуру мотиваційно-побутової сфери, моральних установок, самосвідомості тощо.

Для нашого дослідження певний інтерес має висновок І. Кона, що юнаки, орієнтовані на екстенсивне ґрунтовне спілкування, здебільшого, не обирають собі ідеальних друзів серед дівчат і в першому колі їхнього реального спілкування переважають хлопці. Навпаки, той, хто вбачає ідеального товариша в особі дівчини, має менше друзів своєї статі й відзначається підвищеною рефлексивністю. Поява коханої дівчини знижує емоційну напругу одностатевої дружби. Як справедливо відзначає І. Кон, поєднання духовного спілкування з фізичним зближенням сприяє максимальному саморозкриттю юнаків. До того ж, не можна не рахуватися з тим фактом, що юнаки 16-18 років ще можуть бути задоволені товариством суто своєї статі, проте в більш старшому віці відсутність інтимного (і не лише сексуального) контакту з дівчиною цілком компенсується одностатевою дружбою, але нерідко призводить до замкнутості. Тому І. Кон наголошує на необхідності всілякого сприяння розвитку дружби між юнаками і дівчатами, мінімізації сегрегації, психологічного дистанціювання [14].

Юність – це вік взаємовідносин і пов'язаного з ними спілкування. Звертаючи увагу на цей факт, С. Ковальов водночас зазначає, що прямі мовні контакти з однолітками, притаманні підліткам, відіграють у юнацькому віці меншу роль, оскільки на перший план виступає проблема майбутнього особистісного, професійного та сімейного самовизначення, вступу у доросле життя. У цей період змінюються погляди на сутність взаємин і спілкування. Вдивляючись у безмежну складність відносин дорослого життя, юнаки і дівчата “послідовно приміряють ролі дорослих, відточуючи характер їх виконання у взаєминах один з одним і тим самим готують себе до майбутнього повноцінного залучення у суспільну діяльність [13, с. 40-41].

Відомо, що сім'я виступає джерелом, з якого молода людина одержує різноманітну інформацію, на основі чого в неї формуються ціннісні установки, моральні потреби, погляди, орієнтації на сімейне життя та сутність взаємин між подружжям. Від цього значною мірою залежить

ставлення юнаків і дівчат до шлюбу, внутрішньосімейних взаємин як важливого чинника належного функціонування сім'ї. Проте звернення до спеціальних досліджень засвідчує, що сучасна українська сім'я переживає кризовий стан, традиційні погляди, сповідувані батьками в недалекому минулому, сьогодні втратили своє значення, а формування нових відбувається складно й суперечливо. Все це негативно позначається на вихованні дітей, зокрема й щодо підготовки їх до створення власної сім'ї, прищепленні певних особистісних утворень, відповідних умінь і навичок.

Водночас не можна не рахуватися і з тим, що за сучасних умов значно подовжився термін навчання, тобто подовжився період, який І. Кон визначає як період “ролевого мораторію”, коли юнак “приміряє” різні дорослі ролі, проте ще не ідентифікується з ними повністю, коли відбувається зміна відповідних соціально-психологічних стереотипів [14].

З огляду на це, саме на школу покладається значна частка відповідальності за підготовку учнівської молоді до подружнього життя. Тією чи іншою мірою означена проблематика реалізувалася і в минулому. Зміст такої роботи залежить певною мірою від етапу розвитку суспільства, офіційно утверджуваних ідей.

2.3. Дослідження стану сформованості цінності сімейного спілкування у старшокласників

Сім'я – одна з найдавніших форм спільності людей, важливий інститут, в основі функціонування якого лежить система шлюбних і родинних, господарських і правових, моральних і психологічних зв'язків. Одне з призначень сім'ї полягає в тому, щоб виявити в кожному з її членів найкраще. Відтворення життя в усіх його виявах і зміна на краще, виховання дітей – загальна й кінцева мета спільного життя подружжя.

Деформації і соціальні корозії, що виникли останнім десятиріччям в Україні під впливом фінансово-матеріальних негараздів, непомітно

підточували ідеали сім'ї, детермінуючи негативні тенденції в її розвитку. Нестабільність подружніх стосунків, зростання кількості розлучень, зміна сімейних цінностей та стандартів статевої поведінки, низький рівень культури взаємин партнерів, – ці та інші соціальні чинники свідчать про кризовий стан сучасної сім'ї, зокрема молодой. До проблем сім'ї можна віднести й омолодження шлюбів; споживацтво та соціальний інфантилізм; хибне уявлення про особливості статево-рольової поведінки, незнання елементарних норм сімейного права; відсутність психологічної готовності до домашньої праці; несформованість психологічних рис, необхідних для гармонійного спілкування у шлюбі; невміння вирішувати конфліктні ситуації тощо.

Особливого значення в нових умовах набуває навчання сучасних старшокласників, а завтра – чоловіка та дружини – основ сімейних взаємин, взагалі культури взаємин між людьми різного віку, різної статі, різних характерів, уподобань і смаків. З огляду на це актуалізується проблема навчання юнаків і дівчат уміння володіти собою, формування у них прагнення до самопізнання, знань особистісної психології, фізіологічної природи, особливостей психічної діяльності, а також всебічного знання особистості людини.

Одним із важливих чинників, що впливає на розвиток сім'ї, є внутрішньосімейне спілкування, що базується на взаємній повазі, ввічливості, зваженості, стриманості, доброзичливості подружжя. Саме завдяки спілкуванню відбувається активне функціонування цього соціального інституту загалом, розвиток кожного його члена зокрема. Спілкування є основою успішної реалізації однієї з найважливіших функцій сучасної сім'ї – задоволення потреби людини у сприйнятті, розумінні, підтримці, захищеності, емоційному комфорті, а тому **цінність сімейного спілкування** є однією з найактуальніших сімейних цінностей.

Основними завдання проведеного нами дослідження з формування у старшокласників цінності сімейного були визначені такі:

1. Вивчення у старшокласників знань про сутність і роль цінності сімейного спілкування, усвідомлення ними основних видів особистісної поведінки та її реалізації у повсякденному житті.

2. Аналіз впливу батьківської родини на формування у дітей старшого шкільного віку досліджуваної цінності.

3. Виявлення змісту та основних напрямів діяльності вчителів загальноосвітніх шкіл з формування цінності сімейного спілкування учнів у процесі підготовки їх до сімейного життя.

З метою розв'язання цих завдань застосовувалися довготривалі спостереження, бесіди, інтерв'ювання, вивчення шкільної документації.

Рівень сформованості у старшокласників цінності сімейного спілкування значною мірою залежить від їхньої теоретичної підготовки, що виступає важливим суб'єктивним показником альтруїстичного поклику. Основними показниками в цьому контексті були:

- розуміння значення цінності сімейного спілкування для повсякденної життєдіяльності людини, для організації та реалізації сімейного життя;

- наявність відповідних мотивів;

- задоволеність спілкуванням з однолітками, батьками, вчителями;

- прагнення до самовдосконалення у сфері спілкування.

Відповідно до першого з визначених нами показників, старшокласникам було запропоновано висловити думку щодо ролі цінності сімейного спілкування в житті людини, виявити ставлення до його соціальної значущості, обрати один із варіантів запропонованих їм суджень. Одержані результати в узагальненому вигляді подано в таблиці 1.

**Розуміння учнями старших класів значущості
цінності сімейного спілкування у повсякденному житті**

Судження	Категорія Опитуваних (кл.)	Висловлювання (кількість опитуваних, %)			
		Згоден повністю	Згоден частково	Не згоден	Не знаю
Людина повинна вміти встановлювати контакт зі своїми рідними, близькими, іншими людьми. Це є важливою і обов'язковою умовою гарних взаємин, розвитку взаєморозуміння	9	13,2	49,0	28,8	9
	10	8,6	48,5	31,4	11,5
	11	16,5	58,4	24,3	0,8
Спілкування сприяє ефективності встановлення контакту між людьми, але іноді без цього можна обійтись	9	20,5	72,5	5,7	1,3
	10	24,7	64,2	9,7	1,4
	11	26,8	57,7	12,6	2,9
Для людини головне бути щасливою, а спілкування не може цьому заважати	9	25,7	43,7	27,2	3,4
	10	27,7	46,8	21,3	4,2
	11	30,9	40,8	26,5	1,8

Аналіз проведеного опитування показав, що значна частина старшокласників цілком погоджуються з тим, що людина повинна вміти встановлювати контакт з родичами, близькими, іншими людьми (відповідно до категорії опитуваних, цей варіант відповіді обрали 13,2% дев'ятикласників; 8,6% десятикласників; 16,5% учнів одинадцятих класів). Але були виявлені й такі, котрі не погоджуються з подібним висловлюванням (28,8% дев'ятикласників; 31,4% десятикласників; 24,3% одинадцятикласників). Значна кількість опитуваних висловили згоду з тим, що регулярне спілкування сприяє встановленню контактів з оточуючими, але не вбачають у цьому необхідності (20,5% учнів 9-х класів; 24,7% – 10-х класів; 26,8% – 11-х класів). Поряд із цим не може не турбувати той факт, що є багато школярів, які не погоджуються з цим частково (72,5% дев'ятикласників, 64,2% десятикласників, 57,7% учнів 11-х класів); не погоджуються взагалі 5,7% дев'ятикласників, 9,7% десятикласників, 12,6% одинадцятикласників.

Певне занепокоєння викликають відповіді юнаків і дівчат, які вважають, що спілкування не впливає на головне для людини – прагнення

бути щасливою (хоча вони й не змогли докладно пояснити, що саме мають на увазі під цим поняттям). Такий варіант висловлювання обрали 25,7% учнів 9-х класів; 27,7% – 10-х і 30,9% – 11-х класів.

Щодо мотивів, якими керуються учні старшого шкільного віку при зверненні до спілкування, були названі такі: “необхідність про щось запитати або самому повідомити якусь інформацію” - мотив зазначений 63,4% дев’ятикласниками, 64,7% десятикласниками та 71,4% учнями одинадцятих класів. З-поміж інших спонукальних чинників можна відзначити: “спілкуватись весело”, “можна дізнатися про щось цікаве”, “якщо хочу краще пізнати людину”, “спробувати розв’язати непорозуміння”, “передати розпорядження”, “на уроках при організації роботи в групах”, “хіба можна жити без спілкування”. У відсотковому відношенні на ці відповіді припало від 11,09% до 35,0% приблизно рівномірно у всіх класах.

На жаль, жоден учень не назвав такий мотив, як самовдосконалення; не прозвучали й мотиви, пов’язані з майбутнім сімейним життям.

Стосовно задоволення старшокласників спілкуванням з однолітками, батьками, вчителями, то результати опитування показали, що учні як 9-х, так і 10-х класів не надають цим питанням належної ваги, їх спілкування зазвичай відбувається без будь-якої підготовки до нього, нерідко на рівні інтуїції.

Одержані результати не дають повного уявлення про спрямованість старшокласників на формування цінності сімейного спілкування.

Виходячи із завдань дослідження, необхідно було встановити усвідомленість учнями сутності поняття «цінності сімейного спілкування».

З цією метою їм було запропоновано дати відповідь на запитання: “Як ви розумієте цінності сімейного спілкування?”. Більшість старшокласників відповіли, що це прояв тактовності, доброзичливості, чуйності (71,2%).

Частина опитаних цінність сімейного спілкування пов’язують з уміннями старших вести розмову з дітьми на рівних, можливістю скористатися багатим життєвим досвідом в особистому житті. 36,4% респондентів

пов'язали це поняття з мовленням учителя, яке, на їхнє переконання, має відповідати певним нормам, бути зрозумілим, містити цікаву інформацію. Зверталася увага й на те, що вчитель повинен вміти створювати творчу атмосферу у спілкуванні з учнями, залучати їх до відвертої розмови, виявляти толерантність (27,8%).

Для поглиблення дослідження в цьому напрямі з учнями проводилися бесіди, зміст яких спрямовувався на виявлення якостей особистостей (у розумінні старшокласників), які характеризують наявність у неї високого рівня сформованості цінності сімейного спілкування. Одержані в результаті бесід відповіді можна схарактеризувати таким чином: 41,2% учнів віддали перевагу таким якостям, як повага до співрозмовника; доброзичливість, чуйність, відвертість зазначалася у 26,7% відповідей. На думку 29,8% старшокласників, цінність сімейного спілкування передбачає вміння не виходити за межі пристойності, дотримуватися міри у розмові. Прояв гуманності у спілкуванні відзначили 37,4% учнів, 21,7% – вказали на необхідність бути оптимістом, уникати конфліктів, а 29,3% – на врахування індивідуальних особливостей кожного, прояв соціальної перцепції.

З метою виявлення рівня підготовленості старшокласників до спілкування застосовувався метод самооцінки. Учням було запропоновано оцінити власні вміння організовувати спілкування з однолітками, вчителями, батьками. Результати цього етапу дослідження подані в таблиці 2.

Таблиця 2

Самооцінка учнями рівня власної підготовленості до спілкування (%)

Категорія опитуваних	Підготовлені добре	Підготовлені частково	Не підготовлені	Не можу оцінити
Учні 9 кл.	16,2	71,2	10,3	0,5
Учні 10 кл.	13,6	74,9	12,2	-
Учні 11 кл.	20,1	69,7	9,6	-

Одержані дані свідчать про досить високу міру самокритичності досліджуваних. Цікавим виявився взаємозв'язок між рівнем задоволеності, бажанням самовдосконалюватись і самооцінкою рівня підготовленості до

спілкування з оточуючими. Більшість старшокласників вважають себе майже не підготовленими до спілкування (71,2% дев'ятикласників; 74,9% десятикласників і 69,7% учнів 11-х класів).

Як бачимо, серед учнів 11-х класів самооцінка рівня підготовленості до спілкування має дещо вищий показник, але значна частина також вважають свою підготовку досить низькою (69,7%). Серед учнів 9, 10 та 11-х класів виявились такі, що вважають себе зовсім не підготовленими до спілкування з однолітками, вчителями, батьками.

Паралельно із застосуванням методу самооцінки проводилось оцінювання підготовленості учнів до міжособистісного спілкування експертами. Узагальнені результати подано в таблиці 3.

Як видно з даних, наведених у таблиці 3, оцінки рівня підготовленості старшокласників до міжособистісного спілкування, визначені на рівні експертів, мали певні відмінності порівняно із самооцінкою. Вважаємо, що одна з причин цього полягає в тому, що оцінювання учнів проводили переважно класні керівники. Оцінюючи того чи іншого учня, педагоги ніби водночас оцінювали й результати своєї праці. Тому досить часто їхнє ставлення до школярів в досліджуваному напрямі було завищеним. Проте, зважаючи все таки на дійсний стан речей, більшість експертів оцінили найбільшу кількість старшокласників як “частково підготовлені”. До «підготовлених частково» належали 73,9% дев'ятикласників, 72,5% десятикласників і 81,2% учнів 11-х класів.

Таблиця 3

Оцінка експертами рівня підготовленості учнів до міжособистісного спілкування (%)

Оцінка	Учні 9 класів	Учні 10 класів	Учні 11 класів
1. Підготовлені добре	17,4	17,9	18,8
2. Підготовлені частково	73,9	72,5	81,2
3. Зовсім не підготовлені	8,7	9,6	-

Зважаючи на те, що зовсім не підготовлених до спілкування виявилось 8,7% учнів 9-х і 9,6% учнів 10-х класів, старшокласникам було запропоновано проранжувати вміння та види діяльності, що викликають у них певні труднощі при організації процесу спілкування. Узагальнені результати цього напряму експериментальної роботи подано в таблиці 4.

При проведенні дослідження було виявлено, що значна частина учнів не усвідомлюють повною мірою необхідності формування цінності сімейного спілкування і часто діють на власний розсуд, покладаючись тільки на інтуїцію. Учні відчувають певні утруднення у виборі ефективних методів впливу на співрозмовників, не завжди враховують індивідуальні особливості. Певна, хоча й незначна частина юнаків і дівчат (18,1%), пов'язують своє спілкування з підготовкою до створення у майбутньому власної сім'ї. Водночас вони висловлювали занепокоєння своєю підготовкою до цієї події, відзначали значні труднощі, що виникають у них у різних формах спілкування, попередженні та вирішенні конфліктів.

Таблиця 4

**Ранжування умінь і видів діяльності, що викликають утруднення
у спілкуванні старшокласників**

Вміння та види діяльності	Учні			Сума	Ранг
	9 кл.	10 кл.	11 кл.		
Планування різних видів спілкування	6	4	4	10	4
Організація спілкування вдома з батьками	4	5	6	15	5
Раціональне використання часу спілкування, послідовності викладу інформації	3	2	4	9	3
Налагодження зворотного зв'язку в спілкуванні	1	4	1	6	2
Саморегуляція поведінки залежно від реакції співрозмовника	10	9	7	26	9
Уникнення конфліктних ситуацій у спілкуванні	7	6	8	21	7
Застосування нетрадиційних форм спілкування	5	8	3	16	6
Створення атмосфери взаємовідповідальності, взаємодовіри	7	7	10	24	8
Вміння створювати творчу атмосферу у спілкуванні	9	10	9	28	10

Зважаючи на проблематику нашого дослідження, наступний етап роботи передбачав з'ясування характеру ставлення старшокласників до підготовки до сімейного життя. Результати опитування відображені в таблиці 5.

Таблиця 5

Характер ставлення учнів до підготовки до сімейного життя

Категорія опитуваних	Дуже задоволені	Задоволені	Байдужі	Не задоволені
Учні 9-х класів	31,7	45,5	17,2	5,6
Учні 10-х класів	38,4	45,6	15,3	0,7
Учні 11-х класів	45,6	43,7	10,2	0,5

Результати дослідження свідчать про зміну ставлення до підготовки до майбутнього сімейного життя від 9 до 11-го класу, зростанням самокритичності та усвідомленості необхідності таких знань. Адже для

учнів випускного класу це пов'язано із закінченням школи і завтрашнім дорослим життям, створенням власної сім'ї.

Враховуючи те, що для формування цінності сімейного спілкування старшокласників у підготовці до сімейного життя широкі можливості мають гуманітарні дисципліни, було поставлене завдання: вивчити вплив цих предметів на досліджувану нами якість особистості. З цією метою використовувалась проєктивна методика, особливість якої полягала в тому, що учні мали закінчити почату думку. Для прикладу наведемо проєкт таких думок:

1. Вважаю, що на уроках нам не вистачає матеріалу з ...

Результати проведеного дослідження засвідчили, що на уроках з предметів гуманітарного циклу основна увага зосереджується на репродукуванні теоретичних знань. Ці уроки не сприяють розвитку комунікативних здібностей учнів, а отже, й умінь культурного спілкування. Дослідження показало, що вчителі майже зовсім не звертають увагу на розвиток творчих здібностей кожного учня, його емоційного, інтелектуального стану. Значна частина тверджень зводилась до наголошення на дефіциті спілкування учнів як з учителями, так і з батьками (32,2%). Старшокласники висловлювали думки про те, щоб надавати більше можливостей обміну думками між учнями і вчителями на рівних (27,6%).

Таким чином, результати проведеного опитування засвідчили, що необхідно посилити увагу до особистості кожного старшокласника, створити умови для прояву ним власних здібностей, можливостей "показати себе" і побачити своїх товаришів у постійному творчому пошуку. Кожен учень має усвідомити й осмислити всю багатогранність і складність обраного шляху, готувати себе до створення майбутньої сім'ї.

Низька культура сімейного спілкування – одна з головних причин нестабільності шлюбу. Проте усвідомлюють це не всі. Нерідко подружжю (і тим, хто тільки готується до цього кроку в своєму житті, планує здійснити його в найближчому майбутньому) здається, що до сімейних незгод можуть призводити лише погані звички, зради, несумісність характерів або

матеріальна скрута. І досить часто молоді люди не розуміють, що подружні взаємини часто псуються через істотні помилки у спілкуванні.

Зважаючи на це, одним із напрямів дослідження стало вивчення знань старшокласників щодо особливостей внутрішньосімейного спілкування, усвідомлення юнаками та дівчатами сутності й важливості основних умінь, що лежать в основі цього процесу. З цією метою був наданий перелік певних умінь і запропоновано провести їх ранжування з погляду важливості для здійснення конструктивного спілкування в сім'ї. Результати дослідження відображені в таблиці 6.

Таблиця 6

Рангова вага умінь особистості, що впливають на міжособистісне спілкування в сім'ї (%)

Якості особистості	Кількість учнів	Поставили на 1 місце, %	Коефіцієнт значущості
Знання особистісних особливостей свого партнера	19,2	42,0	1
Вміння планувати й організувати спілкування	9,2	17,6	5
Прояв тактовності у спілкуванні з оточуючими	14,7	31,8	2
Вміння "читати за виразом обличчя" співрозмовника	8,9	16,3	6
Вміння уявити себе на місці людини, з якою спілкуєшся	3,9	12,5	8
Вміння створювати творчу атмосферу при спілкуванні	7,6	14,3	7
Здатність емоційно-вольового впливу у спілкуванні	0,8	2,0	11
Прояв доброзичливості, повага до партнера	1,4	7,3	9
Конкретність і послідовність у розмові	14,6	31,7	3
Саморегулювання поведінки стосовно реакції співрозмовників, уникнення конфліктів	1,7	4,5	10
Етико-естетична спрямованість мовлення	7,4	18,1	4

Щодо вивчення досліджуваного питання, учням старших класів було запропоновано 10 якостей (юнака і дівчини), що безпосередньо впливають на міжособистісне спілкування, в тому числі й у сім'ї, з-поміж яких вони мали обрати (оцінити важливість, необхідність) кожної за п'ятибальною

системою або визначити, які саме з цих якостей поцінуються ними в партнері.

Аналіз одержаних результатів показав, що найбільше як хлопці, так і дівчата (4-5 балів) поцінують одне в одному такі риси характеру, як доброта, чуйність і щирість, адже вони дають людині змогу реалізувати потребу в емоційному комфорті, сприйнятті, визнанні, підтримці, щирому спілкуванні, безпеці.

Менше беруться до уваги довірливість, наївність, м'якість, поступливість, а також ерудиція, спокійність, стриманість (3-4 бали). Водночас саме до цих характеристик виявляється підвищена критичність.

Підсумки роботи, спрямованої на виявлення у старшокласників цінності сімейного спілкування як важливого чинника їх підготовки до сімейного життя, продемонстрували, що більшість учнів не мають достатніх знань про сучасну сім'ю, не володіють вміннями планувати та організовувати різні форми спілкування, залучати до спілкування однолітків з метою розв'язання проблемних ситуацій, уникнення конфліктів.

Узагальнене вираження розподілу старшокласників за рівнями відображено у таблиці 7.

Таблиця 7

**Рівні сформованості цінності сімейного спілкування
у старшокласників (%)**

Категорія опитуваних	Рівні сформованості		
	Низький	Середній	Високий
Учні 9-х класів	41,8	56,9	1,3
Учні 10-х класів	36,7	61,6	1,7
Учні 11-х класів	24,2	73,4	2,4

Результати експерименту засвідчили, що лише 1,3% дев'ятикласників, 1,7% десятикласників і 2,4% учнів 11-х класів відповідали високому рівню сформованості цінності сімейного спілкування. До середнього рівня були зараховані 56,9% дев'ятикласників, 61,6% десятикласників і 73,4% одинадцятикласників. Незважаючи на цей досить позитивний факт, не

можна не взяти до уваги те, що 41,8% дев'ятикласників, 36,7% десятикласників і 24,2% учнів одинадцятих класів перебували на низькому рівні. Це свідчить про недостатню увагу з боку педагогічних колективів шкіл до проблеми формування цінності сімейного спілкування старшокласників у навчально-виховній діяльності загальноосвітньої школи.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок про те, що під час надання старшокласникам відомостей про сучасну сім'ю, особливості реалізації її основних функцій, мало уваги приділяється питанням, пов'язаним із внутрішньосімейним спілкуванням (як на теоретичному, так і на практичному рівнях), не враховуються суб'єктивні фактори особистості учня, його вольові, морально-етичні, індивідуальні якості.

Таким чином, аналіз результатів дослідження стану сформованості цінності сімейного спілкування школярів при підготовці до сімейного життя свідчить, що:

- в системі підготовки майбутніх сім'янинів недостатнього значення надається питанням спілкування, висвітленню його ролі у майбутній сім'ї;
- педагогічними працівниками не враховуються особистісні якості учнів при формуванні у них умінь планувати й організовувати міжособистісне спілкування;
- значна кількість старшокласників не виявляють належного розуміння щодо необхідності володіння певними вміннями для налагодження контактів з однолітками та дорослими.

На основі цього пропонуються педагогічні **заходи** поліпшення роботи школи з формування у старшокласників цінності сімейного спілкування у підготовці до майбутнього сімейного життя. До них ми відносимо:

- розроблення змісту формування цінності сімейного спілкування, який забезпечував би її цілісність, систематичність та послідовність;
- використання комплексу активних методів і засобів навчання, спрямованих на засвоєння учнями відповідного змісту, формування у них необхідних умінь та навичок організації та реалізації міжособистісного спілкування в процесі підготовки до сімейного життя;

– дотримання особистісно орієнтованого підходу, за якого учень виступає активним суб'єктом навчально-виховного процесу;

– підвищення педагогічної культури батьків щодо оптимізації ролі сім'ї у формуванні в учнів старших класів цінності сімейного спілкування.

Узагальнюючи визначені на сьогодні підходи та результати дослідження, можна сказати, що підготовка до сімейного життя передбачає передачу знань конкретного змістового наповнення, формування практичних умінь і навичок побудови внутрішньосімейних взаємин, серед яких важливе місце належить цінності сімейного спілкування. Набуття сімейного досвіду, засвоєння соціальних норм та національних традицій, моральна підготовка до виконання подружніх обов'язків, здатність адаптуватися до сімейного мікроколективу, – все це неможливе без спілкування, заснованого на принципах і цінностях гуманістичної етики, і значною мірою залежить від рівня сформованості ціннісної сфери особистості старшокласника.

Сформованість цінності сімейного спілкування, на нашу думку, виявляється у ставленні учнів до людей, що їх оточують, і виявляється у певних моральних якостях особистості, таких як: ввічливість, уважність, пунктуальність і відповідальність, скромність, тактовність, чуйність, делікатність тощо.

У процесі дослідження ми переконались у тому, що в системі виховної роботи школи недостатнього значення надається підготовці учнів до міжособистісного спілкування, не зосереджується увага на особистості кожного учня. Частина учнів не повною мірою усвідомлюють важливість цінності сімейного спілкування для майбутнього сімейного життя.

Аналіз практичної роботи з формування у старшокласників цінності сімейного спілкування в підготовці до сімейного життя, узагальнення досвіду роботи загальноосвітніх шкіл засвідчили, що значна кількість старшокласників не мають достатніх знань про сучасну сім'ю, не володіють вміннями та навичками планування й організації різних форм спілкування

як важливого чинника життєдіяльності інституту сім'ї на засадах взаємної поваги, взаєморозуміння, взаємопідтримки.

2.4. Реалізація виховних можливостей школи і сім'ї з формування цінності сімейного спілкування у старшокласників

Відомо, що сім'я здійснює виховний вплив на людину протягом усього її життя. Природно, що вплив сім'ї на дитину в шкільному віці певною мірою зменшується за рахунок впливу школи, але при поєднанні зусиль батьків і вчителів цей вплив набуває сильнішого і більш результативного спрямування.

З огляду на це у процесі дослідно-експериментальної роботи за розробленою нами методикою вивчалися сім'ї старшокласників. Такий підхід допомагав скласти цілісне уявлення про стосунки між членами родини, її виховні можливості, засоби впливу на дитину, що найчастіше застосовуються батьками. З метою діагностики готовності батьків до виховання у дітей цінності сімейного спілкування і розроблення плану спільної з педагогами роботи було проведене анкетування дорослих членів сімей. Як засвідчили одержані результати, п'ятдесят відсотків опитаних вважають, що їхні діти потребують знань про цінність сімейного спілкування, адже «вони не вміють розмовляти про елементарні речі», «в них ніколи ні про що не можна запитати, якщо не хочеш нарватися на грубощі». Водночас ці батьки не змогли зазначити, хто саме і як має виконувати це завдання. 39% респондентів вказали на необхідність цілеспрямованого формування цінностей сімейного спілкування, висуваючи при цьому такі аргументи: «підє працювати, а не вміє й слова сказати так, як треба. Хто ж його буде тримати на роботі», «треба навчити сина спілкуватися гарною мовою, а то буває соромно перед людьми за те, як він висловлюється».

Як бачимо, уявлення батьків про користь цінності сімейного спілкування пов'язується або із суто внутрішньосімейними (власними)

потребами, або зі сферою, що перебуває за межами сім'ї. На жаль, лише у чотирьох випадках прозвучали відповіді, в яких висловлювалися побоювання щодо майбутнього сімейного життя дитини: «не вміє розмовляти як слід, хто її заміж візьме», «пішов у свого батька: тому теж ніколи нічого не можна сказати. Якщо не навчиться правильно розмовляти і вислуховувати думки інших, важко доведеться йому у власній сім'ї».

Користуючись методами аналізу документів, опосередкованого та прямого вивчення сім'ї, методом спостереження, було складено «Педагогічний паспорт сім'ї», до якого вносилися особливі відомості про членів конкретної родини. Це допомагало вчителям одержати цілісну характеристику сім'ї, визначити, хто з її членів потребує допомоги і в чому вона має полягати, фіксувати зміни, які відбувалися протягом певного періоду часу і виявляти їх вплив на формування цінності сімейного спілкування у старшокласників.

Зупинимося коротко на огляді методів, застосованих нами у процесі вивчення сім'ї, її ролі щодо формування досліджуваної цінності.

Метод документалістики передбачав звернення до документальних даних про дитину та її сім'ю (медична картка дитини, відомості про перебування в дошкільному закладі, особиста справа, характеристики, класні журнали за попередні роки тощо). Отримані відомості давали змогу ретельніше підготуватися до роботи з батьками, визначити основні питання, які потребували особливої уваги.

При застосуванні методу опосередкованого вивчення основна увага зверталася на учня як на члена сім'ї: поведінка, характер, темперамент, взаємини з іншими членами родини, ровесниками, захоплення, здібності, вподобання тощо. Використовувались також методи опитування, бесіди, написання старшокласниками творів-мініатюр («Моя сім'я», «Наші сімейні цінності», «Твій ідеал сучасної сім'ї», «Про що я найчастіше розмовляю з батьками» тощо).

Для полегшення цієї роботи ми пропонували класним керівникам експериментальних класів пропонували підготовлені нами варіанти планів

вивчення сім'ї, пам'яток щодо організації спілкування педагогів з учнями та їхніми батьками. Пам'ятки містили такі поради:

- обов'язково продумайте і складіть план бесіди заздалегідь, визначте мету, завдання, спрогнозуйте можливі запитання батьків, їхню реакцію на ваші повідомлення, наслідки;

- не критикуйте без потреби: критика – засіб, а не мета;

- навчіться контролювати ситуацію, в разі потреби змінюйте її;

- тримайтеся спокійно, незважаючи на умови, що можуть виникнути;

- намагайтеся бути самостійним у судженнях і висновках;

- під час спілкування виявляйте справжній інтерес до проблем, пов'язаних з вихованням дітей, застосовуйте засоби переконання, надавайте перевагу порадам, а не наказам;

- будьте готовими до несподіванок, не піддавайтесь першій реакції, частіше ставте себе на місце батьків учнів;

- виявляйте максимум педагогічного такту при спілкуванні з батьками школярів;

- намагайтесь завжди бути підтягнутим, елегантним, ввічливим, доброзичливим, коректним;

- розвивайте в собі вміння створювати й підтримувати теплу, доброзичливу атмосферу у спілкуванні;

- за необхідності застосовуйте метод „психологічного захисту дитини”.

Вивчення сім'ї учня – складне завдання, що потребує аналізу й спостереження явищ і фактів, на основі чого вибудовується загальне враження про батьків учня, особливості виховного впливу сім'ї на дитину – фактичної інформації, котра і має бути покладена в основу загальної характеристики сім'ї. У нашій роботі складання таких характеристик надавало вчителям допомогу в подальшому проведенні поглибленого педагогічного аналізу, основними функціями якого є:

- позитивно-теоретична (співвідношення дій учителя з вимогами педагогічної теорії, умов, що забезпечують успішне формування цінності сімейного спілкування старшокласників у підготовці до сімейного життя);
- творча (обґрунтування причин, труднощів і недоліків, які виникають у процесі спілкування і заважають досягненню бажаних результатів);
- практично-дійова, яка полягає в повторенні та вдосконаленні позитивних зразків, а також у застосуванні прийомів спілкування, дій відповідно до конкретних умов.

Зважаючи на поширені в педагогічній літературі рекомендації, програма вивчення сім'ї учня передбачала збір даних про:

1. Структуру сім'ї: склад (повна проста – “батьки, діти”, повна складна – “батьки, діти, бабуся, дідусь”, інші члени сім'ї).
2. Батьків: вік, освіта, професія, рід занять.
3. Житлові та матеріальні умови.
4. Суспільно-педагогічну спрямованість життя сім'ї: ставлення дорослих до виховання дітей (відповідальне, байдуже, безвідповідальне); спрямованість виховних впливів матері і батька (духовна, матеріальна); ставлення батьків до виконання дитиною доручень у класі; педагогічна активність батьків (участь у виховних заходах, обговорення з учителями проблем виховання і навчання своїх дітей, допомога класному керівникові у формуванні класного колективу).
5. Внутрішньосімейні взаємини:
 - стиль взаємин між батьками: авторитарний (будується як на диктаті глави сім'ї, так і на його моральній перевазі); демократичний (рівноправність подружжя в розв'язанні основних питань); конфліктний (зовні конфліктний, коли сім'я зовні має вигляд благополучної, та внутрішньоконфліктний, що характеризується постійними конфліктами як між дорослими, так і між дорослими і дітьми);

– ставлення батьків до дітей: теплота та вимогливість (доброта, любов, увага, чуйність і піклування з боку батьків у поєднанні з повагою і вимогливістю до сина чи дочки); теплота та дозвіл (ласка, піклування і надмірна батьківська любов, яка не регулюється почуттям відповідальності у взаєминах з дітьми і часто виступає як надмірна опіка, уседозволеність, поблажливість до серйозних порушень поведінки); холодність – дозвіл (байдужість батьків до дітей, повне відокремлення і не втручання в життя один одного); холодність-вимогливість (до байдужості з боку батьків додається грубість, роздратування, сувора регламентація життєдіяльності дітей в поєднанні з надмірною суворістю і покаранням);

– ставлення дітей до батьків: поважне, любовне, дбайливе, шанобливе, грубе, егоїстичне (окремо до матері чи батька, до обох батьків);

– взаємини між дітьми в сім'ї: дитина у добрих стосунках з братами та сестрами, діти допомагають один одному в навчанні, рахуються з поглядами сестер і братів, поважають їх; у дітей мало спільного, вони байдужі до інших; ворожі відносини – діти постійно конфліктують, грублять один одному;

– ставлення батьків до дітей (основні методи, що застосовуються батьками у вихованні): живемо так, як живеться; наказ, тиск, жорсткий контроль, прохання, умовляння, уседозволеність, побажання, переконування, порада, спільне обговорення сімейних проблем, турбота, лагідна участь, задоволення всіх бажань дитини, фізичне покарання, пояснення, приклад, позбавлення задоволень тощо.

Педагогічне кредо батьків у вихованні дитини:

- давай поміркуємо, порадимось, разом вирішимо;
- я тебе примушу, ти в мене станеш таким, як мені треба;
- це тобі, а ми з батьком як-небудь ... ;
- він погляду мого боїться ...;
- малий ще розмірковувати;

- що вимагати зараз, ось виросте – тоді ... ;
- одягнений, взутий, нагодований; вдома ніяких турбот не має; що попросить – усе купуємо, тільки б навчався;
- я рідко цікавлюся справами сина; у мене вистачає власних турбот; а взагалі, у кожного з нас свої проблеми: у мене – праця, у нього – навчання;
- не товаришує з дітьми – а це й не важливо;
- помилок у контрольній роботі наробив – справа серйозна, треба вжити заходів.

6. Сімейні традиції:

- чи існують в сім'ї сімейні реліквії, чи знають діти своїх предків, як святкують сімейні дати;
- виконання домашніх справ у сім'ї, розподіл обов'язків, колективне виконання важкої роботи, залучення дитини до праці, сімейні доручення;
- відомості про сімейну раду: чи є в сім'ї звичай радитись з важливих питань, чи залучаються діти до такого обговорення.

7. Організація в сім'ї вільного часу: захоплення, улюблені справи тощо.

Робота з вивчення сім'ї допомагала скласти уявлення про батьків учня, визначити особливості та основні засоби налагодження контакту з ним та з його батьками, віднайти ефективні шляхи поліпшення виховання дітей. „Педагогічний паспорт”, як уже зазначалося вище, не був сталим документом: він поповнювався впродовж усього періоду навчання дітей у школі.

Одним з основних завдань роботи з батьками стала підготовка їх до надання дітям допомоги в розвитку задатків до самовиховання, формування якостей, необхідних для спілкування, в тому числі й у майбутній власній сім'ї. Для цього в експериментальних класах організовувалися спеціальні заняття з батьками та матерями старшокласників, упроваджувалися тренінги навчання правил спілкування з дітьми. Спираючись на рівень психолого-педагогічних знань батьків, робота з ними проводилася на засадах поєднання масових, групових та індивідуальних форм її організації. Зважаючи на специфіку її змісту

та завдань, до проведення педагогічної просвіти батьків залучались класні керівники, вчителі-предметники, шкільний психолог, бібліотекар.

Масові заходи охоплювали класні та шкільні збори, тематичні виставки, вечори запитань та відповідей, конференції тощо, проблематика яких безпосередньо стосувалася формування цінності сімейного спілкування дітей старшого шкільного віку у тісному поєднанні з підготовкою юнаків і дівчат до шлюбу. Крім цього увага приділялась висвітленню вікових особливостей дитини старшого шкільного віку, формуванню її інтересів та нахилів, умінь самоаналізу.

Під час експериментальної роботи було виявлено, що найбільші труднощі батьки відчувають у визначенні здібностей своїх дітей. Шляхом індивідуальних бесід зі старшими членами сімей учителі розкривали особливості організації та проведення такого діагностування в домашніх умовах.

Для активізації роботи з батьками в експериментальних класах надавалась організована педагогічна допомога. До прикладу наведемо один із варіантів такої допомоги.

1. Складіть тематику педагогічної освіти батьків вашого класу, організуйте і проведіть заняття, використовуючи нетрадиційні форми.

2. Проведіть індивідуальне консультування батьків, які відчувають проблеми у контактуванні з власними дітьми. Спирайтеся при цьому на результати діагностування, записи в „Педагогічному паспорті сім'ї”.

3. Відвідайте кілька сімей учнів, звертаючи особливу увагу на ті, в яких батьки виявляють байдужість до шкільних справ дитини, не реагують на запрошення класних керівників, намагаються уникнути співробітництва зі школою. З'ясуйте, що лежить в основі такого ставлення батьків.

4. У щоденнику педагогічного спостереження запишіть стисло інформацію про проведену роботу (зміст, напрями, форми) з батьками, які байдужі до своєї дитини. Поміркуйте і визначте, з якими труднощами ви стикались, спілкуючись з ними. Чи вдалось залучити батьків до співробітництва? Що ви можете порадити своїм колегам для успішної роботи з батьками учнів?

5. Проведіть батьківські збори. Підготуйте для цього розгорнутий план-конспект (роздуми, ідеї, які хотіли б запропонувати батькам для обговорення, із визначенням засобів ефективної роботи з батьками та аналізом спілкування з ними).

Для виконання поставлених завдань класним керівникам надавалась методична підтримка. З ними проводилися групові та індивідуальні консультації. На індивідуальних консультаціях учителі мали можливість пересвідчитися в доцільності обраної тематики педагогічної освіти батьків учнів, одержати методичну допомогу щодо підготовки різних форм роботи, (проведення батьківських зборів, консультацій, семінарських занять, диспутів, дебатів, терапевтичних тренінгів тощо), поради з уникнення можливих конфліктних ситуацій під час контактування. Ці зустрічі ми намагались перетворити на творчу лабораторію педагогічної думки, де кожен міг говорити про власні досягнення й невдачі в організації роботи з родинами старшокласників, висловлювати свої пропозиції щодо підвищення її результативності.

Вчителі були ознайомлені з методикою налагодження контакту з батьками, яка передбачала такі ступені:

Пошук контактів. На цій стадії виявлялося максимум педагогічного такту, щирої уваги до батьків, ввічливості, стриманості; ні в якому разі не слід відштовхнути їх непередуманими запитаннями чи зауваженнями. Спілкуючись з батьками учнів, необхідно було враховувати їхню думку про риси характеру та особливості поведінки дитини. За потреби, ми наголошували на позитивних якостях дитини („психологічний захист” – прийом, що має особливе значення при спілкуванні з батьками учня, який має досить виразні негативні риси, проблеми у навчанні, поведінці, взаємодії з однолітками та вчителями) та шляхах їх подальшого розвитку (за умов висвітлення позитивних сторін особистості дитини).

Перше спілкування, якщо воно будується на основі взаємоповаги, бажання досягти взаєморозуміння, зменшує напругу у взаєминах учителя і батьків, долає бар'єри недовіри один до одного.

Пошук спільної теми для спілкування. Разом із батьком чи матір'ю учня слід виокремити позитивні якості дитини, які потребують додаткових цілеспрямованих зусиль щодо їх розвитку, необхідності рахуватися з ними в процесі виховання. Разом із тим обережно відмічаються небажані прояви в поведінці дитини, виробляються спільні дії стосовно їх подолання.

Встановлення єдиних вимог до виховання дитини. З'ясовуються педагогічні умови та можливості співробітництва вчителя і батьків, фокусується увага на тому, яким має бути ставлення до дитини (довіра і повага до неї, віра у фізичні й розумові потенції). Варто спонукати батьків до висловлення власних поглядів щодо виховання, використання методів впливу сім'ї на вчинки юнаків і дівчат. Думки батьків слід уважно вислуховувати, підтримувати їхню педагогічну позицію, підсилювати впевненість у своїх діях (за умов їх позитивного характеру).

Зміцнення співробітництва сім'ї і школи для досягнення спільної мети. У цей період основні зусилля спрямовуються на те, щоб допомогти батькам визнати свої помилки у вихованні дитини, повірити в істинне бажання педагога допомогти їм. Якщо під час роботи виникають заперечення, незгода, критичні зауваження з боку батьків на пропозиції учителя, доцільно спрогнозувати інші можливі варіанти педагогічної допомоги.

Реалізація індивідуального підходу. На основі вивчення особливостей сім'ї, взаємин батьків і дітей, характеристики виховного впливу, пропонувалось застосовувати конкретні заходи у взаємодії з батьками щодо як виховання конкретної дитини, так і вибору напрямів спілкування з дорослими. Для зміцнення контакту з батьками ми радили враховувати їхні позиції; у разі негативного спрямування у поглядах батьків, не йти на відкрите заперечення, а намагатися подолати його педагогічно обумовленими засобами.

Удосконалення педагогічного співробітництва. Кожна сім'я, кожна дитина – це динамічна система, що не стоїть на місці, перебуваючи постійно у процесі розвитку, зміни, трансформації. Тому, налагодивши контакт з

батьками, не можна зупинятися, пускаючи всю подальшу роботу на самоплив. Слід постійно тримати в полі зору всі нюанси, які відбуваються в цих системах, віднаходити шляхи подальшого спонукання дорослих членів сімей до активності, прояву ініціативи та відвертості. З цією метою ми радили педагогам схвалювати навіть незначні успіхи у вихованні дітей, щоб не відвернути увагу батьків і матерів від цієї важливої діяльності, не пропустити виникнення можливих негараздів, своєчасно помітити ситуацію, що вимагає негайного реагування або стає першою позитивною сходинкою у досягненні певної мети. Ми фокусували увагу вчителів на необхідності постійно підтримувати й розширювати створену педагогічну базу, зміцнювати педагогіку співробітництва.

Педагогічно доцільна поведінка і високий рівень культури батьків сприяє утвердженню взаєморозуміння, взаємодовіри й взаємоповаги як у сім'ях, так і у їхніх взаєминах з учителями, що позитивно впливає на розв'язання виховних завдань, зокрема й щодо формування цінності сімейного спілкування в учнів. Використання вчителями описаної вище методики показало, що побудована у такий спосіб робота допомагає глибше вивчити сім'ю, проникнути в її складний світ, встановити довірливі стосунки з батьками, допомогти їм побачити недоліки у вихованні дітей, доцільність зміни педагогічних методів впливу на юнаків і дівчат.

Зважаючи на рекомендації фахівців, що вивчають питання підвищення педагогічної культури батьків, до роботи із сім'ями старшокласників ми вводили активні методи її реалізації. Так, під час організації і проведення занять з дорослими членами родин ми намагалися звести вербальні методи до мінімуму. Натомість широко використовували різноманітні методики, що охоплюють активні методи роботи з батьками. Як засвідчило проведене дослідження, досить популярними серед батьків є проблемні ситуації.

Запровадження у просвітній процес таких ситуацій не було самоціллю, а передбачало досягнення конкретної мети, яка формулювалася залежно від завдань того чи іншого заняття. Наприклад, ситуації вводилися

для того, щоб наочно показати сутність якоїсь проблеми, тобто для підтвердження життєвими фактами певних теоретичних положень. За інших умов, ситуації пропонувались як стимул підвищення активності батьків, залучення їх до спільної з учителем роботи з подальшим переходом до повної самостійності. Розв'язання різних ситуацій сприяло ознайомленню з кращим досвідом сімейного виховання, допомагало батькам подивитись збоку на деякі свої дії, усвідомити їх неправомірність.

Як приклад, наведемо кілька ситуацій, що пропонувалися батькам для обговорення:

1. Ви вважаєте свою сім'ю цілком благополучною в матеріальному і моральному плані. Однак Вам стало відомо, що вашій дочці іноді не хочеться бути вдома разом з батьками, які (як вона вважає) її не розуміють. У спілкуванні з батьками вона відчуває себе напружено, їй не хочеться розповідати про власні проблеми. Які поради ви дасте в такій ситуації?

2. Вашому сину 15 років. Ви помічаєте різку зміну в його поведінці. Він став замкненим, дратівливим, намагається бути один, зачиняється у своїй кімнаті. На ваші запитання відповідає неохоче, часто в грубій формі. До навчання став байдужим. Які, на Ваш погляд, причини такої поведінки? Програма ваших дій.

3. Ваша дочка стала нестерпна і некерована, зухвало і грубо поводить з батьками, не хоче допомагати в домашньому господарстві, часто не буває вдома. Яка, на Ваш погляд, причина таких змін? Ваші дії.

Ситуації добирались за тематичним принципом і пов'язувались з проблемою заняття. До кожного випадку ми розробляли запитання, які сприяли залученню батьків до обговорення, висловлення думок, міркувань. Наприклад, ситуація для батьків: „У вашого сина з'явився товариш. З Вашої точки зору, він погано впливає на нього. Ось, приміром, узяв учора і привів з вулиці ровесника, представив його як друга. А той, правду кажучи, нам з першого погляду не сподобався. Якась дивна зачіска, недоладно вдягнений ...”. Батькам пропонувалися такі запитання:

- Яку позицію зайняли б Ви?
- Як Ви ставитесь до друзів своїх дітей?
- Чи спілкуєтесь з друзями своїх дітей?

З метою активізації батьків, залучення їх до колективного обговорення пропонували кілька варіантів відповідей на перше запитання:

1. Я б категорично заборонив сину дружити з цим хлопцем. А свою думку з цього приводу висловив би негайно.

2. Що за незнайомий хлопець? Адже в тебе є товариш і навчаєтесь разом, і сім'я у нього порядна. А про цього ми нічого не знаємо та і вигляд його мені не подобається. Ти б краще з ним не водився. В усякому разі додому його не приводь.

3. Я не хочу диктувати тобі свої погляди щодо вибору друзів, але потрібно відповідальніше ставитись до того, кого ти приводиш в дім.

4. Що батьки зараз можуть сказати своїм дітям? Я вважаю за краще не втручатись у такі справи, все одно це нічого не дасть.

Така форма організації роботи з батьками учнів допомагала не тільки підвищити її ефективність, а й краще вивчити сім'ю, адже висловлювання батьків містять певні відомості щодо взаємин з дітьми і методів виховного впливу на них.

Добрі результати давали рольові ігри. Зрозуміло, що така робота вимагала від вчителя підвищеної уваги, докладання додаткових зусиль, проте за умов подолання певних бар'єрів батьківського опору (були випадки, коли батьки на перших етапах відмовлялися від участі в таких іграх, заперечували їх доцільність – “ми не діти, щоб гратися”, “прийшли, щоб почути щось серйозне про свою дитину, а нам пропонують витратити час на розваги” тощо) рольова гра ставала дієвим засобом батьківської просвіти загалом, та у досліджуваному нами напрямі зокрема. Одним із варіантів рольової гри, що ми застосовували під час роботи з батьками старшокласників, був такий.

Учасники поділялись на кілька груп: "динамічна група", "опоненти",

“рецензенти”. Кожна “динамічна група” одержувала педагогічну ситуацію у письмовій формі, котру мала проаналізувати, розкрити технологію корекції поведінки учасників, знайти вихід зі становища. “Опоненти”, уважно вислуховуючи виступи, повинні були ставити запитання, висловлювати власні судження з приводу запропонованої проблеми та шляхів її розв’язання.

Проводячи експериментальну роботу, ми намагалися особливу увагу приділяти проблемам, що стосуються цінності сімейного спілкування. Тому наскрізним тематичним напрямом виступало з’ясування таких питань:

- Що покладено в основу спілкування з дітьми?
- Які форми і методи спілкування дають найкращий результат?
- Які форми спілкування були найефективнішими, яких результатів вдалось досягти, в чому відчувалася найбільша трудність?
- Яких знань і вмінь бракувало батькам у спілкуванні з учнями?

В експериментальній діяльності ми прагнули постійно виявляти здобуті позитивні результати й похибки, невдачі, що дозволило простежити динаміку її розвитку. Після завершення формувального етапу дослідження була проведена підсумкова діагностика, що мала на меті виявити, яку допомогу батьки надають дітям для формування у них цінності сімейного спілкування. Відповіді (108 батьків на початку і 102 батьки наприкінці навчального року) згруповано й подано у відсотковому вимірі в таблиці 8.

**Засоби формування цінності сімейного спілкування у дітей
старшого шкільного віку**

Засоби, що застосовуються батьками	До початку експерименту, (%)	Після завершення експерименту (%)
Радять краще вчитися	40,8	14,1
Купують літературу про сімейне спілкування	12,8	25,0
Рекомендують дивитись телепередачі цієї тематики	11,3	15,4
Проводять бесіди про цінності сімейного спілкування	12,9	14,0
Заохочують позакласні заняття з цієї теми	22,2	31,5

Як видно з таблиці 8, на початку експериментальної роботи надання допомоги дітям у формуванні цінності сімейного спілкування з боку батьків мало переважно просвітницький характер; після її завершення вона почала набувати практично-діяльнісних рис. Батьки стали звертати більше уваги й на проблему підготовки синів та дочок до майбутнього сімейного життя. Свідченням цього можуть бути звертання до вчителів з відповідними запитаннями, проханнями порекомендувати, що робити в конкретних випадках, чим можна допомогти дітям краще зрозуміти важливість цього кроку і підготувати до цієї події тощо.

Враховуючи той факт, що практичні досягнення роботи школи з батьками важко виміряти цифрами, одержані результати засвідчують загальне підвищення психолого-педагогічної культури батьків і матерів, усвідомлення ними необхідності здійснення цілеспрямованого впливу на становлення і розвиток особистісних якостей старшокласників, у тому числі й цінності сімейного спілкування.

Розроблюючи зміст експериментальної роботи, ми спирались на такі вихідні положення:

– цінність сімейного спілкування у старшокласників формується на основі системи знань про сучасну сім'ю, особливості спілкування в ній, постійну практичну діяльність учнів;

– процес формування цінності сімейного спілкування учнів старших класів тісно пов'язаний з розвитком комунікативних здібностей;

– спілкування в сім'ї є процесом творчим, і це найчастіше проявляється в пошуку оптимального варіанту розв'язання конкретних життєвих ситуацій;

– формування цінності сімейного спілкування учнів є процесом педагогічно керованим, що зумовлює необхідність вдосконалення навчально-виховної роботи в школі.

Знання учня про цінність сімейного спілкування мають забезпечувати регуляцію комунікативної діяльності і мати такі якості: систематичність, усвідомленість, міцність, оперативність, повноту.

Міцність знань полягає в умінні за потреби їх використовувати, а оперативність – це швидкість і точність їх застосування. Повнота знань пов'язується з поінформованістю людини у багатьох галузях науки, досягненнях психології, життєвим досвідом.

Для формування таких знань у старшокласників потрібно, щоб інформація при сприйманні нібито “примірялась” до дії, тобто до безпосередньої діяльності в життєвих ситуаціях.

В основі організації і здійснення спілкування учнів старших класів щодо їх підготовки до сімейного життя лежать знання про сучасну сім'ю, її виховний вплив на дітей, атмосферу спілкування батьків між собою, характер ставлення батьків до дітей, рівень психолого-педагогічних знань і вмінь батьків, знання основ цінності сімейного спілкування. Тому основну увагу ми зосереджували на засвоєнні учнями знань, необхідних для спілкування між собою на різних рівнях. Крім набуття цих теоретичних знань, учні проходили спеціальні тренінги з розвитку комунікативних навичок, вивчали проблеми пізнання і самопізнання у процесі спілкування.

Зміст експериментальної діяльності з формування у старшокласників цінності сімейного спілкування ми досліджували як підсистему цілісної системи підготовки до сімейного життя. З метою врахування специфіки формування кожного показника цінності сімейного спілкування старшокласників, нами використовувались різні методи вивчення і аналізу педагогічної інформації (спостереження, анкетування, практичні роботи, роботи, пов'язані з вирішенням педагогічних завдань, бесіди, мозкова атака, тренінги, педагогічні ігри, аналіз і оцінка результатів виконання практичних завдань).

Проведене опитування показало, що 50 (76,9%) учнів зацікавилися проблемами цінності сімейного спілкування і хотіли б визначити свій рівень розвитку комунікативних умінь, набути знань про засоби й шляхи їх формування. Для діагностики комунікативних умінь використовувалися такі тести: “Чи вмієте ви впливати на людей”, “КОС”, “Ваш стиль спілкування”, “Чи комунікабельні ви” та інші.

Таким чином, організація дослідно-експериментальної роботи передбачала формування у старшокласників цінності сімейного спілкування, і при цьому її зміст та заходи виховного характеру реалізовувалися як природний елемент навчально-виховного процесу.

Оцінка результатів педагогічного експерименту здійснювалась з метою виявлення впливу експериментальних факторів на формування в учнів компонентів цінності сімейного спілкування. При цьому нами вивчалися та оцінювалися такі показники: за змістовним критерієм – знання про психолого-педагогічні основи цінності сімейного спілкування; знання про особливості сучасної сім'ї. За емоційно-оцінним критерієм – позитивне емоційне ставлення і розуміння цінності сімейного спілкування у процесі підготовки до сімейного життя. За діяльнісно-функціональним критерієм – уміння аналізувати та оцінювати різні сімейні ситуації, проявляти доброзичливість, емпатію, повагу до іншого, дотримуватися норм культури мовлення тощо.

Проводячи зрізи якісних виявів і динаміки формування цінності сімейного спілкування в учнів, ми використовували різноманітні джерела збору інформації, серед яких: тестування, анкетування, спостереження, вивчення документації, бесіди з учнями, вчителями і батьками, рейтингова оцінка тощо. Зіставлення та аналіз інформації, отриманої різними методами, дозволило достатньо об'єктивно відслідковувати зміни параметрів, що вивчалися.

Як зазначалося вище, сформованість цінності сімейного спілкування за змістовним критерієм у контексті нашого дослідження передбачала знання учнями психолого-педагогічних основ цінності сімейного спілкування; розуміння її необхідності для повсякденного буття та забезпечення позитивного розвитку внутрішньосімейних взаємин особливостей сучасної сім'ї. В оцінюванні таких знань акцентувалося на визначенні рівня їх сформованості. Результати визначення рівнів сформованості знань учнів експериментальних класів за змістовним критерієм наведено в таблиці 9.

Таблиця 9

**Рівні сформованості цінності сімейного спілкування учнів
старших класів за змістовним критерієм**

Рівень	Класи			
	Експериментальні Е ₁		Експериментальні Е ₂	
	Абсолютне значення	Відносне значення, %	Абсолютне значення	Відносне значення, %
Високий	11	9,9	22	19,3
Середній	62	55,9	69	60,5
Низький	38	34,2	23	20,2

Одержані результати свідчать про достатньо високу ефективність експериментальної методики. Для виявлення достовірної розбіжності між

відповідними рядами показників експериментальних груп E_1 і E_2 нами використовувався критерій Пірсона. Він визначався за формулою

$$\chi^2 = \sum \frac{(f'_E - f'_K)^2}{f'_K}, \quad (2.4)$$

де f'_E – відносна частота інтервалу одного ряду (у нашому випадку показники експериментальної групи E_1), f'_K – відносна частота показників контрольних класів (в нашому випадку – класи E_2). Таким чином можна стверджувати, що з достовірністю на рівні не менше ніж 95%, різниця в рівнях сформованості знань у класах, що досліджувалися, обумовлена незалежною змінною, оскільки інші умови були вирівняними.

Діагностуючи сформованість цінності сімейного спілкування за емоційно-оцінним критерієм, ми виходили з того, що його можна визначити як здатність учнів адекватно сприймати та оцінювати інформацію, прагнення до вияву відповідних моральних якостей (доброзичливості, поваги до іншого, толерантності, співчуття тощо), емоційних станів. Результати цього етапу дослідження наведено в таблиці 10.

Таблиця 10

**Рівні сформованості цінності сімейного спілкування
старшокласників за емоційно-оцінним критерієм**

Рівні	До експерименту		Після експерименту	
	Експеримент. класи	Контрольні класи	Експеримент. класи	Контрольні класи
Високий	36,4	37,0	63,2	42,7
Середній	38,2	38,8	33,3	39,1
Низький	25,4	24,2	23,5	18,2

Як видно з таблиці 10, в експериментальних класах, де проводилася робота згідно з розробленою нами методикою, значно зросла кількість учнів, що мали високий рівень сформованості цінності сімейного спілкування (до експерименту – 36,4%, після експерименту – 63,2%). У контрольних класах також спостерігалось певне збільшення учнів, що характеризувалися високим рівнем

сформованості досліджуваної якості, проте порівняно з експериментальними воно було значно нижчим (до експерименту – 37,0% і після експерименту – 42,7%). Позитивні зрушення спостерігалися й на інших рівнях.

Щодо особливостей організації процесу формування у школярів цінності сімейного спілкування, ми передбачали позитивний вплив на розвиток певних якостей особистості, які є значущими і для прояву деяких умінь у поведінці та взаємодії з іншими людьми. Результати дослідження наведені у таблиці 11.

Таблиця 11

Рівні сформованості цінності сімейного спілкування старшокласників за діяльнісно-функціональним критерієм (%)

Рівень	Констатувальний експеримент			Формувальний експеримент		
	Е ₁	Е ₂	К	Е ₁	Е ₂	К
Високий	14,4	15,1	13,8	36,4	28,4	18,4
Середній	43,2	40,8	38,4	48,5	51,7	42,5
Низький	42,3	44,1	47,8	15,1	19,9	39,1

Як видно з даних, наведених у таблиці 11, в результаті експерименту рівень сформованості показників діяльнісно-функціонального критерію, значно підвищився в класах, що працювали за розробленою нами методикою. Позитивні зрушення відбулися щодо як переміщення учнів із середнього на вищий рівень, так і переходу значної кількості юнаків і дівчат з низького рівня на середній (підвищили свій рівень загалом 51,4% старшокласників експериментальних класів). У контрольних класах аналогічне явище охоплювало лише 8,7% старшокласників.

Таким чином, одержані результати дозволяють зробити висновок щодо позитивного впливу розробленої нами методики формування цінності сімейного спілкування старшокласників. При цьому максимальний результат (у межах засобів, що використовувалися) досягався за умови поєднання усіх запропонованих нами експериментальних факторів.

Таблиця 12

Рівні сформованості цінності сімейного спілкування старшокласників у підготовці до сімейного життя до і після проведення експериментальної роботи (%)

Рівні	До експерименту		Після експерименту		Різниця між показниками до і після експерименту	
	Експ. класи	Контр. класи	Експ. класи	Контр. класи	Експ. класи	Контр. класи
Високий	31,1	30,9	51,0	35,2	+19,9	+4,3
Середній	34,1	33,7	31,4	35,1	-2,7	+1,4
Низький	35,4	35,8	17,9	32,5	-17,5	-3,3

Згідно з представленими в таблиці 12 кількісними даними та наведеними розрахунками результатів дослідної роботи, педагогічну ефективність запропонованих нами експериментальних факторів можна вважати доведеною.

РОЗДІЛ III

ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ЦІННОСТЕЙ СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ

3.1. Науково-методичні засади формування у старшокласників цінностей сімейного життя

Інститут сім'ї в Україні переживає складні часи, пов'язані як з економічними, соціально-політичними, так і з духовно-культурними трансформаціями сучасного суспільства. Україна з її родинними традиціями, утвердженими століттями, покликана відстоювати інтереси традиційної сім'ї, загальнолюдські та моральні цінності.

Відповідно до Сімейного кодексу України, сім'я – це первинний та основний осередок суспільства. Також резолюцією II Всеукраїнського форуму сім'ї визначено, що сім'я – це шлюб чоловіка і жінки, наповнений любов'ю і радістю, а також спрямований на народження і виховання дітей [3]. Окрім того, це одна із найважливіших загальнолюдських цінностей, унікальний соціальний інститут, який відображає усі суспільні трансформації, тенденції та явища, на жаль, не завжди позитивні.

Офіційним шлюбом є сімейний союз, зареєстрований органами державної реєстрації актів цивільного стану.

Наголосимо, що на сьогодні сучасна сім'я переживає кризовий період (падіння престижу шлюбу і сім'ї, зростання кількості розлучень, неповних, неблагополучних сімей, зниження рівня народжуваності, негативні явища у сфері подружніх та батьківсько-дитячих взаєминах і т. ін.), що пов'язано із економічними, політичними, соціокультурними та іншими процесами українського суспільства. Саме тому проблема підготовки учнів старшого шкільного віку до створення майбутнього подружнього життя, зокрема виховання у них цінностей сімейного життя наразі видається надзвичайно актуальною. Це зумовлено орієнтацією сучасної педагогічної теорії та практики на гуманізацію виховного процесу в освітніх закладах та в сім'ї,

необхідністю виконання державних програм (Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року, Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, Програми «Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів» тощо), недостатньою розробленістю проблеми в сучасній українській педагогіці.

Нині як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці наявний значний доробок з означеної проблеми, що слугує теоретичним підґрунтям нашого дослідження.

Наукові пошуки в галузі підготовки молоді до сімейного життя були відображені у працях І. Волги, Т. Говорун, І. Голода, В. Горелика, І. Гребенникова, Л. Долинської, О. Зрітневої, О. Кікінеджи, В. Кравця, Т. Кравченко, Л. Канішевської, В. Постового та інших.

Питання підготовки старшокласників до сімейного життя висвітлювали Т. Афанасьєва, Т. Буленко, З. Кісарчук, С. Ковальов, Д. Колесов, І. Трухін та інші. Моральна підготовка старшокласників до створення сім'ї досліджувалась В. Барським та Н. Верещагіною. Е. Ільїна і Д. Луцик вивчали підготовку старшокласників до створення сім'ї і виконання виховних батьківських функцій. Н. Феоктистова розглядала індивідуальний підхід до старшокласників у процесі їх підготовки до створення сім'ї.

Окрім того, наукові положення про закономірності міжособистісних взаємовідносин і статевої поведінки у юнацькому віці висвітлено у працях Л. Божович, Т. Говорун, Л. Виготського, Я. Коломинського, Г. Костюка, І. Кона, С. Максименко, О. Пенькової, В. Рибалка, Д. Фельдштейна, Е. Шпрангера. Зокрема, зміст і організацію роботи педагогічного колективу щодо формування товариських взаємовідносин між підлітками різної статі досліджувала Н. Кузьміна, статеve виховання старших школярів як морально-педагогічну проблему – Л. Верб.

Важливим у контексті нашого дослідження вважаємо вивчення системи ціннісних орієнтацій старшокласників, яка покликана сприяти побудові майбутнього сімейного життя як необхідної умови функціонування

всієї соціальної структури суспільства. Те, що цінності слугують своєрідними критеріями, стандартами при виборі тієї чи іншої орієнтації особистості, а також своєрідним практичним дороговказом для поведінки людини як у повсякденному житті, так і в довгостроковій перспективі, робить їх важливим чинником усіх соціокультурних процесів.

Зниження цінності сім'ї і зростання привабливості альтернативних цінностей призводить до самореалізації особистості в усіх сферах життєдіяльності, окрім сімейної, родинної, і це насамперед пов'язано із заміщенням цінностей сімейного життя іншими. Причини такого явища розглядали у своїх роботах В. Максименков, В. Попов, Л. Хозяїнова, а також зарубіжні дослідники Е. Бек, М. Боуен, Х. Бріджер, Е. Кейн, Е. Кетчер, Л. Оконеvскі, Л. Саймон, С. Сміт, Б. Фогль та інші.

Морально-педагогічні аспекти підготовки школярів до сімейного життя вивчалися В. Барським, В. Бойко, Н. Верещагиною, Л. Верб, З. Зайцевою, Є. Ільїною, В. Карпіковим, Р. Лемеховою, А. Сизановим, В. Сухомлинським, І. Трухіним.

Різноманітні підходи до визначення сутності цінностей сімейного життя свідчать не стільки про різницю у поглядах дослідників на означену проблему, скільки про своєрідність теоретичних підходів, у площині яких вона розглядалася.

На нашу думку, великого значення при вихованні у старшокласників цінностей сімейного життя набуває формування образу сім'ї.

Образ сім'ї та окремих її аспектів у підлітковому та юнацькому віці досліджували Т. Демидова, Е. Козловська, О. Кляпець, Т. Левицька, В. Мацюк та інші.

Як зазначає О. Куліш, у кожному психологічному віці можна виділити свій особливий образ сім'ї, тобто ті ознаки, за якими дитина виділяє сім'ю як деяку спільність. У кожному психологічному віці існують характеристики сім'ї, які є для дитини найбільш важливими і значущими. За їх відсутності у

підлітковому періоді розвитку особистості дитина сприймає свою сім'ю як неблагополучну.

Згідно з О. Куліш, особливості самосвідомості підлітків вирізняються, по-перше, більшою широтою, ніж самосвідомість дошкільнят і молодших школярів. Якщо в останніх досить чітко простежується певна домінанта у самосвідомості, то у підлітків є кілька сфер, за допомогою яких вони презентують себе. Друга особливість цього віку в тому, що значна частина підлітків визначають себе через своїх близьких, членів власної родини. У дітей підліткового віку образ сім'ї набуває нового характеру. Виділені дослідницею два образи сім'ї (один ідеальний, або нормативний, а другий – образ власної сім'ї) починають взаємодіяти один з одним: по-перше, вони можуть збігатися, а по-друге, ідеальний образ сім'ї сформувався і став власним критерієм оцінки своєї сім'ї [15].

С. Ковальов акцентує на важливості формування адекватних шлюбно-сімейних уявлень у підростаючого покоління, стверджуючи, що існує парадокс шлюбно-сімейних уявлень юнаків та дівчат, який полягає в значному розходженні якостей бажаного супутника життя та передбачуваного партнера у повсякденному спілкуванні, з числа яких цей супутник зазвичай і обирається. Так, якості особистості, які вважаються значимими для чоловіка/дружини, в реальному спілкуванні молодих людей не мають вирішального значення [10]. Учений наголошує на необхідності сформувати у молоді розуміння цінності сім'ї та намагатись створити правильне розуміння співвідношення любові та шлюбу, ролі любові як основи довгострокового союзу [10, с. 55].

До прикладу, В. Кравець вважає, що готовність випускників шкіл до сімейного життя є системою сформованих стійких якостей особистості, необхідних для успішного створення та функціонування сім'ї. Ціннісні орієнтації розглядаються ним як регулятор поведінки особистості в сім'ї і показник готовності старшокласників до майбутнього сімейного життя [13, с. 45].

Зазначимо, що рання юність є періодом інтенсивного формування системи цінностей, зокрема і цінностей сімейного життя, що впливає на становлення особистості старшокласника загалом та на його майбутній життєвий шлях. Це пов'язано з появою на означеному віковому етапі необхідних для формування ціннісних орієнтацій передумов: оволодінням понятійним мисленням, зростанням самосвідомості, інтересом до моральних проблем, розширенням сфери вільного спілкування. Окреслений процес також стимулюється усвідомленням старшокласниками своєї дорослості та ролі, яку вони покликані відігравати у суспільному житті [1, с. 115].

В. Сисенко виокремив морально-психологічну готовність особистості до сімейного життя, під якою він розуміє засвоєння цілого комплексу вимог, обов'язків і соціальних стандартів поведінки, якими регулюється сімейне життя. Вчений увів поняття „здатність до шлюбу” та виокремив такі його складові: здатність турбуватися про іншу людину, робити добро; здатність співчувати, співпереживати, „входити” в емоційний світ партнера, розуміти його, знаходити духовну єдність з ним; здатність до співпраці, спілкування; висока етична культура, що передбачає вміння бути толерантним, великодушним та добрим, розуміти іншу людину з усіма її недоліками, стримувати власний егоїзм [23].

У сучасній науковій літературі (О. Зритнева), під готовністю до сімейного життя розуміють соціально-психологічне утворення в структурі особистості, що інтегрує прийняття цінностей сім'ї як соціального інституту зі спеціальними знаннями та вміннями у сфері психології сімейних взаємин, раціонального ведення домашнього господарства, сімейної педагогіки, міжособистісного спілкування [7].

Однією із найважливіших загальнолюдських цінностей для особистості, безумовно, є сім'я. Тому сьогодні доцільними є пошук та обґрунтування нових шляхів, які б забезпечили більш ефективне формування адекватних уявлень старшокласників про цінності сімейного життя при

підготовці юнацтва до побудови сім'ї з урахуванням їх вікових особливостей та сучасних соціокультурних умов.

Ціннісні орієнтації молоді на сімейний і здоровий спосіб життя в дошлюбний період вивчались Г. Сунгатулліною, яка здійснила спробу розробки моральних основ сімейного способу життя і самозбережувальної поведінки молоді, а також проаналізувала роль сімейних структур як провідних чинників у детермінації базових ціннісних орієнтації молодих людей. Нею виявлені гендерні відмінності в комунікації дівчат і юнаків з матерями і батьками, визначено зв'язок морального спрямування ціннісних орієнтації з високими очікуваннями тощо [24].

Цікавими для нашого наукового пошуку є наукові погляди Т. Демидової. У дисертаційному дослідженні автором представлено результати теоретичного й експериментального вивчення психологічних особливостей процесу формування уявлень старшокласників про майбутню сім'ю, зокрема досліджено поняття "уявлення про сім'ю", обґрунтовано процес статево-рольової ідентифікації, як основного механізму формування уявлень старшокласників про майбутню сім'ю, виявлено показники, критерії та ідентифікації окресленого явища. Дослідницею запропоновано програму активного цілеспрямованого соціально-психологічного навчання, яка сприяє послабленню статево-рольової ідентифікації в родині і розширенню компонентів уявлень про майбутню сім'ю [4].

З позиції Н. Москвичевої, „фундаментом ціннісного ставлення особистості молодої людини до сім'ї є надані їй можливості в реалізації багатьох особистісних потреб у: залученості в соціальну групу, безпеці, взаєморозумінні та підтримці, інтимному міжособистісному спілкуванні, самореалізації, батьківстві і материнстві” [19, с. 7]. Дослідниця стверджує, що ціннісні орієнтації на сім'ю у молоді характеризуються як становищем сім'ї в ранговій структурі ціннісних орієнтацій особистості, так і якісною своєрідністю образу сім'ї. Нею виявлено, що основними типовими образами

сім'ї є: „тепле коло спілкування”, „стабільний організм”, „притулок”, „взаємна відповідальність”.

А. Обозова, М. Обозов та інші дослідники сімейних взаємин наголошують на тому, що необхідна спеціально організована підготовка молоді до шлюбу, під час якої будуть формуватись адекватні уявлення про шлюб та сім'ю, правильна система цінностей при виборі партнера тощо, застерігаючи молодь від сподівання перевиховати своїх обранців у майбутньому, пояснюючи, що “виправлення” дорослої людини здійснити майже нереально [21].

Сімейні цінності – це позитивні й негативні показники значущості об'єктів, що належать до заснованої на єдиній сумісній діяльності спільноти людей, пов'язаних узами шлюбу-батьківства-спорідненості, у зв'язку із залученістю цих об'єктів у сферу людської життєдіяльності, інтересів, потреб, соціальних відносин [27].

Як засвідчує О. Зазимко, поняття „сімейне життя” у словниках не зазначено. Аналіз окремих слів „сім'я” та „життя”, здійснений авторкою, не дає змогу інтерпретувати цю цінність загалом. Згідно з дослідженням, старшокласникам важко визначити сутність цінностей сімейного життя, зміст цього поняття вони передають через власні смисли, вказуючи на взаємність стосунків („стан взаєморозуміння”, „бути одним цілим”, „взаємоповага” тощо), а також характеризуючи лише діяльність чи почуття однієї людини. Отже, „сімейне життя” є найбільш складним для юнацького віку щодо насичення його власними смислами [6, с. 90].

Таким чином, гіпотетично допускаємо, що на сьогодні не існує єдиного визначення поняття „цінності сімейного життя”. Проте вважаємо досить ґрунтовним та цінним у контексті нашого дослідження поняття „цінності сімейного життя”, визначене співробітниками (Л. Канішевська) лабораторії виховної роботи в закладах інтернатного типу ІПВ НАПН України. Цінності сімейного життя – це світоглядні уявлення та моральні настановлення, які засновані на традиційному розумінні інституту сім'ї,

відносин людей в сім'ї, відповідальної шлюбної та сімейної поведінки індивіда, що забезпечують культурне та демографічне відтворення суспільства [25, с. 276]. Зазначається, що сформованість цінностей сімейного життя є базовою основою формування готовності старшокласників шкіл-інтернатів до сімейного життя та усвідомленого батьківства, їх інтеграції у сучасне суспільство.

Окрім того, аналіз літературних джерел з проблеми дослідження дав нам можливість уточнити сутність *поняття „цінності сімейного життя”* як складне, інтегроване утворення, що охоплює стійку позитивну мотивацію на створення сім'ї (шлюбу), актуалізацію знань, соціальних умінь і навичок, необхідних для реалізації функцій сім'ї, розвиток особистісних якостей сім'янина, здатності до емпатійного розуміння партнера та конструктивну поведінку у взаєминах. *Складниками поняття „цінності сімейного життя”* вважаємо такі категорії: цінність шлюбу як форми організації сім'ї, спрямованість на народження та виховання дитини/дітей у законному шлюбі, що реалізується на основі любові, взаємоповаги та взаєморозумінні, відповідальності у родині.

Зауважимо, що для формування у старшокласників цінностей сімейного життя важливого значення набувають та безпосередньо пов'язані із сімейним життям такі якості-цінності, як довіра, повага до особистості іншого, співчуття, взаємопідтримка та дбайливість, щирість, стриманість тощо.

Проте було помічено тенденцію (що підтверджується даними анкетного опитування «Твій ідеал»), що у молоді значимість такої базової цінності, як любов, при виборі супутника життя опиняється після якостей «повага», «довіра», «взаєморозуміння». Відбувається своєрідне «відтиснення» розуміння необхідності любові в шлюбі на тлі її попереднього всевладдя. Тобто, юнаки та дівчата можуть сприймати сім'ю як перешкоду своїм почуттям і лише згодом, болісним шляхом проб і помилок, прийти до досягнення морально-психологічної цінності шлюбу. Саме тому варто акцентувати на адекватному

розумінні старшокласників цінності сім'ї для особистості та її майбутнього життя, а також створенні правильного уявлення співвідношення любові і шлюбу та ролі любові як основи довгострокового союзу.

Значною у системі цінностей молоді, що стосуються створення сім'ї, вважають спрямованість на сімейне довголіття, що становить собою постійний потяг до нових сімейних цілей, розумне їх планування і підтримку активності всіх членів сім'ї в їх досягненні. Н. Уварова вважає, що, невід'ємним атрибутом будь-якої здорової сім'ї є найближчі й перспективні сімейні цілі. У формуванні, виборі способів їх досягнення та передбачуваному результаті відображаються потреби, наміри, інтереси, бажання і установки, зазвичай, кожного члена сім'ї. Задоволеність їхньою реалізацією – це найважливіша умова підтримки активності сім'ї у визначенні нових кордонів життєдіяльності. Як стверджує дослідниця, у цьому й полягає сенс основних механізмів спрямованості на сімейне довголіття, які необхідно формувати у молодого покоління [26].

Окремі дослідники вважають, що для подальшого майбутнього сімейного життя молоді, та й для відповідної сформованості сімейних цінностей, потужну роль відіграє такий показник, як здатність особистості до шлюбу.

Наприклад, В. Сисенко [23], вживаючи поняття «здатність до шлюбу», виділяє такі його складники:

- здатність піклуватися про іншу людину, самовіддано їй служити, діяльно робити добро;
- здатність співчувати, співпереживати, співчувати, тобто «входити» в емоційний світ іншого партнера, розуміти його радощі й прикрощі, переживати невдачі, знаходити духовне єднання;
- здатність до кооперації, співпраці, міжлюдського спілкування, наявність навичок і умінь у здійсненні багатьох видів праці, організації домашнього вжитку та розподілу;

- висока етична культура, що припускає вміння бути терпимим і поблажливим, великодушним і добрим, приймати іншу людину з усіма її дивацтвами і недоліками, придушувати власний егоїзм.

Під час формування у старшокласників цінностей сімейного життя не варто недооцінювати такі психологічні механізми, як ідентичність та ідентифікація особистості.

На позицію учнів старших класів стосовно сімейних цінностей, шлюбу і сімейного життя, безумовно, впливає батьківська сім'я. Напрям досліджень мотивів вибору шлюбного партнера – ідентифікація оснований у методологічному аспекті на психоаналізі. Представники цього напрямку вважають, що при виборі майбутнього партнера ідентифікація дитини з батьками виявляється в тому, що пошуки партнера ґрунтуються на виробленому уявленні про батьків протилежної статі як ідеала чоловіка / дружини. Згідно з цією теорією, задоволеність шлюбом залежить від відповідності чоловіка/дружини батьківському образу.

За результатами досліджень Е. Васильєвої, В. Сисенко, В. Сатір, А. Харчева, які проводилися з респондентами різних соціальних категорій, батьківська сім'я посідає перше місце серед елементів соціального мікросередовища (дошкільні заклади, школа, засоби масової інформації й ін.). Її структури і соціально-психологічні характеристики впливають на формування уявлень молоді про подружнє життя. Дослідження науковців показали, що позитивну орієнтацію молоді на шлюб і сім'ю забезпечує повна сім'я зі сприятливим психологічним кліматом. У неповних сім'ях формування орієнтацій на шлюб і сім'ю ускладнюється внаслідок деформації рольової соціалізації – відсутність одного із батьків як об'єкта ідентифікації. Дані соціологічних досліджень свідчать: розлучення батьків у три рази збільшує ймовірність розлучення дітей, в той час як розлучення дітей, які росли в повних сім'ях, становить один із двадцяти. Для повноцінного розвитку та формування особистості чоловіка і жінки необхідний материнський і батьківський вплив з перших місяців життя дитини [2; 22; 29].

Певною мірою такі процеси можна пояснити й віковими особливостями старшокласників.

За Е. Еріксоном [33], юнацький вік побудований навколо кризи ідентичності, яка складається із серії соціальних та особистісних виборів, ідентифікацій та самовизначень різного рівня складності. Ідентифікація, тобто процес формування ідентичності, завжди пов'язана з іншими людьми, зокрема і батьками, які протягом певного періоду можуть слугувати «зразками». Таким чином, формування ідентичності завжди охоплює суспільний та культурний аспекти, адже індивід вибирає (свідомо чи несвідомо) цінності, норми певної соціальної групи, у тому числі і батьків, – реальної чи ідеальної.

А. Ватерман визначає чотири сфери життя, які найбільш значущі для формування ідентичності: 1) вибір професії; 2) прийняття и переоцінка релігійних та моральних переконань; 3) вироблення політичних поглядів; 4) прийняття певних соціальних ролей, включаючи статеві ролі, сімейні та батьківські очікування [34].

На успішність процесу набуття ідентичності впливає рівень розвитку суб'єктності особистості. Формування ідентичності може передбачати різну міру активності суб'єкта та усвідомлення виборів, які він здійснює. Так, Дж. Мід говорить про усвідомлювану та неусвідомлювану ідентичність [35]. Остання ґрунтується на несвідомому прийнятті людиною норм, цінностей, звичок, патернів поведінки та мислення, які вона отримує від групи, з якою себе ідентифікує. Очевидно, що при цьому рівень суб'єктності мінімальний і про життєвий вибір не йдеться. Особливістю усвідомлюваної ідентичності є те, що вона здійснюється за активної участі свідомості, при застосуванні рефлексії, коли людина починає задумуватись над життєвими цілями. У цьому випадку особистість проявляє свою суб'єктність, здійснює життєві вибори та будує власне життя самостійно.

Е. Еріксон [33] розрізняє три форми ідентичності:

1. Приписна. Вона визначається умовами, які людина не вибирає (расова, статева, вікова належність).

2. Набута. Охоплює те, що було досягнуто власними зусиллями (професійний статус, ціннісні орієнтації тощо).

3. Запозичена. Вимагає виконання ролей, які засвоюються у процесі розвитку під впливом різних обставин. Хоча роль впливає на ідентифікацію, проте не можна зводити ідентичність до вибраної чи запозиченої ролі.

З прийняттям більш різноманітних та відповідальних рішень збагачується структура ідентичності, зростає усвідомленість власного життя, його осмисленість, цілеспрямованість. Відповідно, вдосконалюється Я-концепція, деталізуються знання про свої сильні та слабкі сторони.

Теорія ідентифікації, чие коріння в психоаналіз, підкреслює роль емоцій і наслідування. Вважається (І. Кон), що дитина несвідомо імітує поведінку дорослих представників своєї статі, місце яких він хоче зайняти [11].

Головне заперечення проти теорії ідентифікації – невизначеність її основного поняття, яке позначає і уподібнення себе іншому, і наслідування, і ототожнення з іншими. Крім того, поведінка дітей не завжди ґрунтується на наслідування поведінки дорослих: наприклад, одностатеві хлоп'ячі компанії виникають очевидно не від того, що хлопчики бачать, як їхні батьки уникають жіночого товариства.

Науковцями доведено, що зміст особистісного «Я» обумовлений не думками інших людей, а реальними взаєминами з ними, їх спільною діяльністю. Можемо стверджувати, що це стосується і взаємин старшокласників та їх батьків. Важливим у процесах ідентифікації є освоєння культури, зокрема і культури батьківської сім'ї, як складної сукупності символів, що мають загальні значення для особистості дитини, і для здатності прийняти роль іншого. Ідентифікація також являє собою процес емоційного прийняття, зіставлення (чи протиставлення) особистості з тим чи іншим зразком (іншою особистістю чи групою, їх інтересами, поглядами чи цінностями), в тому числі й батьківським, для виявлення та формування власної ідентичності, що є механізмом ототожнення себе з цією

групою та досягнення внутрішньої узгодженості оцінки групою свого членства в ній тощо.

Тобто, батьківська сім'я виступає основною моделлю наслідування поведінки молодими людьми, які у майбутньому вступають до шлюбу, формуванню їх соціальних цінностей. У зв'язку з цим дослідження життєвих цінностей, пов'язаних з образом батьківської та прабатьківських сімей, є актуальним на сучасному етапі розвитку інституту сім'ї, у період зменшення ролі сімейних стосунків для молоді і виходу на перші місця цінностей, пов'язаних з професійним розвитком, соціальним статусом та матеріальним становищем.

Так, згідно з емпіричним дослідженням [31] впливу життєвих цінностей на формування образу батьківської сім'ї (до якого входять образ батька та образ матері, конфліктність в дитячо-батьківських стосунках та культ предків) і було виявлено формувальні елементи для кожного з компонентів образу батьківської сім'ї:

Формувальними для елемента образу сім'ї «культ предків» є цінності активного та наповненого способу життя старшого покоління, що має індивідуальну спрямованість.

Формувальним для елемента образу сім'ї «образ батьків» є цінності, пов'язані з вихованням дітей (освоєнням ними соціальних, громадських, моральних, людських та родинних законів і правил).

Формувальним елементом для образу сім'ї «конфліктність у дитячо-батьківських стосунках» є цінності, пов'язані з навчанням та професією.

Таким чином, напрацьовані в сучасній науці підходи до виховання у дітей і молоді сімейних цінностей та орієнтацій констатують актуальність пошуку педагогічних умов, спрямованих на формування у них готовності до шлюбу та створення майбутнього сімейного життя.

3.2. Педагогічні умови формування у старшокласників цінностей сімейного життя

У контексті нашого дослідження *педагогічні умови* визначаємо як суттєвий компонент педагогічного процесу, який охоплює зміст, методи та організаційні форми виховання. Визначаючи педагогічні умови, здатні забезпечити досягнення старшокласниками необхідного рівня сформованості цінностей сімейного життя, ми зважаємо на те, що їх дотримання має становити певний комплекс, оскільки випадкові умови не сприяють досягненню бажаного результату. Під комплексом розуміємо сукупність явищ, дій, заходів, які утворюють єдине ціле, і передбачають консолідацію дій педагогів та батьків.

На нашу думку, педагогічними умовами, які здатні забезпечити формування у старшокласників цінностей сімейного життя, є:

- *формування усвідомлення старшокласниками соціальної ролі та особистісного значення створення сім'ї як однієї із цінностей суспільства.*

Окреслена умова є засобом трансформування старшокласниками на більш високий рівень бажань, думок, почуттів та емоцій щодо питання цінності сімейного життя та самореалізації у контексті сімейної сфери життя молодшої людини. Учні повинні зрозуміти, що потреба молодшої людини мати власну сім'ю – це потреба в традиційній, суспільно значимій формі реалізації і організації особистого життя, яка відповідає соціальній сутності людини та її об'єктивному призначенню. Важливого значення набуває її сприйняття молоддю сім'ї, передусім, як соціальної інституції, де зростають і виховуються діти, де формується їх особистість. Справжній життєвий успіх ґрунтується на поєднанні особистого і суспільного інтересів у життєдіяльності людини. Він приходить до того, хто прагне максимально проявити себе – і в сфері суспільної діяльності (реалізувати ділові якості), і на ниві сім'ї, особистого життя (реалізувати якості доброго сім'янина). Акцентується на тому, що учні повинні проаналізувати, прийняти,

відкоригувати та вивищити цінності сімейного життя як такі, що є надзвичайно важливі для високодуховного життя в суспільстві. Для досягнення поставленої мети застосовуються такі форми роботи, як лекторії та семінари, дискусійні клуби, діяльність спеціалізованих служб (наприклад, клуб довіри), різноманітні комунікативні тренінги, тестування, індивідуально-групові психологічні консультації, психологічний театр мініатюр, проектні методики, шоу-програми тощо;

- змістово-методичне забезпечення процесу формування у старшокласників цінностей сімейного життя.

Ця умова передбачає формування у старшокласників системи знань, умінь та навичок стосовно створення майбутньої сім'ї. Зокрема, знань про сім'ю як одну із найвищих цінностей людства і суспільного розвитку, її функції, усвідомлення сутності сімейних взаємин, соціально необхідних умінь та навичок емоційної взаємодії, ролі ідентифікації батьківської сім'ї з власною майбутньою сім'єю, способи вирішення конфліктних сімейних ситуацій тощо.

Інформаційне забезпечення процесу формування у старшокласників цінностей сімейного життя, організація практико-орієнтованого середовища є необхідною передумовою вирішення цього питання. Йдеться не тільки про теоретичне оволодіння старшокласниками корисним матеріалом, відповідною інформацією, а й про занурення у практичний досвід, завдяки впровадженню відповідних методів та форм, спрямованих на самопізнання та самовдосконалення, встановлення міжособистісної взаємодії та формування соціальних умінь (наприклад, розвиток комунікативної культури старшокласників тощо).

Доцільним вважаємо звернення, зокрема, до тренінгових технологій, які покликані впливати на духовно-ціннісний зміст життя молоді людини, а також поєднувати інтерактивні, міжособистісно зорієнтовані, розвивальні методики та прийоми для досягнення виховної мети;

- *підвищення педагогічної культури та ціннісних орієнтацій батьків старшокласників у взаємодії школи та сім'ї.*

Суть даної умови полягає в тому, щоб на основі відповідних форм і методів роботи забезпечити зростання педагогічної культури та розвиток ціннісних орієнтацій батьків для реалізації доцільного родинного виховання дітей у контексті проблеми. При цьому педагоги і батьки, керуючись принципами єдиного підходу до виховання і навчання дітей, постійно обмінюються досвідом, упроваджуючи в практику найбільш цінні, адекватні прийоми впливу на старшокласників.

Велику роль у формуванні цінностей, що стосуються майбутнього сімейного життя, відіграє особистісний досвід кожної дитини, пережитий у власній родині, який є унікальним. При цьому слід зважати й на те, що кожен учень не просто підсумовує його, а й індивідуально інтегрує, заломлює крізь сімейний досвід свої батьків. На жаль, подекуди протилежність мотивів, цілей, функціонально-рольових позицій, особистісних характеристик членів сім'ї учнів тощо все більше ускладнює їх вплив на формування у школярів цінностей сімейного життя. Тому важливого значення набуває педагогічна й методична робота з батьками щодо формування у старшокласників цінностей сімейного життя.

Нині використовуються різноманітні методи і форми педагогічної освіти батьків, як традиційні, так і новаторські, нетрадиційні. Доцільним вважаємо батьківські збори, бесіди і консультації, конференції батьків, усні журнали, анкетування, дні відкритих дверей, організацію клубів, ділові ігри і т. ін. Зацікавлять батьків і такі форми роботи, як семінари, круглі столи, індивідуальні консультації, тренінги, вивчення педагогічних ситуацій, педагогічні бліц-турніри, сімейні КВК, психодрама, транзактний аналіз, кінолекторії тощо.

Процес формування у старшокласників цінностей сімейного життя передбачає також методичну, науково-педагогічну допомогу вчителям, шкільним психологам, класним керівникам з питань організації їх

взаємостосунків з батьками, класним колективом, вивчення особливостей окремих класних колективів та дітей, роботи з певними категоріями сімей та дітьми з таких сімей у контексті досліджуваного питання.

Отже, сучасні негативні тенденції в розвитку інституту сім'ї, руйнування морально-етичних норм і традицій, економічні та соціальні труднощі негативно позначаються на суспільному та особистісному формуванні цінності сімейного життя. Саме тому надзвичайно актуальним наразі постає дослідження питання формування системи сімейних цінностей у молодого покоління. Адже в непростих життєвих умовах саме сім'я протистоїть соціальній напруженості, є для особистості консолідуючим центром, створює чуттєво-емоційний комфорт для кожного, формує середовище для зростання й розвитку дитини. Разом із тим, окремі напрями цієї проблеми потребують більш детального та різнопланового вивчення.

РОЗДІЛ IV

ФОРМУВАННЯ У МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ ЯК СІМЕЙНОЇ ЦІННОСТІ

4.1. Поняття про взаєморозуміння як сімейну цінність

Сучасна сім'я переживає трансформаційні процеси, як і все суспільство загалом. Внаслідок несприятливих матеріальних, соціальних, духовних умов, які склалися, не задовольняються потреби особистості, зростає напруга в сім'ї, збільшується кількість розлучень. Це свідчить про те, що подружжя не може, або іноді не хоче розуміти один одного, не сприймає іншого як цінність, тобто у них відсутнє взаєморозуміння.

За статистичними даними, у 2012 році було укладено 278 тис. шлюбів, а відсоток розлучень сягнув 61%. Аналіз даних засвідчив, що пік розлучень припадає на перші роки подружнього життя – від трьох місяців до півтора року. Головними причинами розлучень стають не тільки фінансові труднощі, а й непорозуміння між чоловіком та жінкою, недовіра [33]. Тому необхідним видається формування взаєморозуміння у молодого покоління як сімейної цінності для майбутнього щасливого подружнього життя.

Сімейні цінності – це позитивні й негативні показники значущості об'єктів, що належать до заснованої на сумісній діяльності спільноти людей, пов'язаних шлюбно-батьківськими зв'язками, у зв'язку із залученістю цих об'єктів у сферу людської життєдіяльності, інтересів, потреб, соціальних відносин [10].

У сучасній науці існує багато класифікацій сімейних цінностей. Цікавим видається науковий погляд А. Русецької, яка виділяє такі сімейні цінності: автотеличні, життєві, моральні і духовні. Автотеличні цінності уособлюють в собі цілі, які досягаються людьми самостійно і для себе. Вони визначають вибір стратегічних цілей в житті людини; до них віднесено любов, щасливе сімейне життя, сімейне благополуччя. До життєвих

цінностей належить здоров'я людини, матеріальне благополуччя. Моральні цінності – ті, які склалися в суспільстві й міжособистісних стосунках (порядність, чесність, повага, взаєморозуміння і т. д.). Духовні цінності характеризуються ставленням до релігії, вищих ідеалів, прекрасного [28].

Науковці виділяють такі основні принципи формування сімейних цінностей:

1. Принцип емоційно-ціннісного ставлення до сім'ї, її традицій, звичаїв, способу життя і виховання дитини, реалізація якого дозволяє сформувати у молоді уявлення й поняття про ідеальну сім'ю і сімейне життя, сформувати в їхній свідомості образ „Я-майбутній сім'янин” як ціннісний орієнтир створення своєї сім'ї.

2. Принцип індивідуально-особистісної психолого-педагогічної підтримки молоді, спрямований на допомогу хлопцям та дівчатам у свідомому формуванні їхньої готовності до сімейного життя, виховання відповідального батьківства, а також сприяння у вирішенні індивідуальних проблем.

3. Принцип толерантної взаємодії усіх суб'єктів виховного процесу, орієнтований на шанобливе ставлення й прийняття іншого, незалежно від етнічних, релігійних чи гендерних характеристик, що відтворює активну соціально-ціннісну позицію й внутрішню готовність особистості до ефективної міжособистісної взаємодії з людьми [20, с. 156].

Цінності передаються від одного покоління до іншого завдяки спілкуванню. На думку О. Докукіної, спілкування слід розуміти як процес взаємодії людей, ідеальною метою якого є прийняття один одного як безумовної цінності, а прагматичними завданнями – обмін інформацією, почуттями, діями, зразками поведінки на основі взаємного інтересу і відчуття прихильності між учасниками. Його можна розглядати і як фактор, який оптимізує виховний процес, і як метод, який дозволяє ефективно вирішувати поставлені виховні завдання.

Дослідниця визначає функції спілкування, які воно виконує у реальній взаємодії членів сім'ї, а саме: контактну, інформаційну, спонукальну, координаційну, соціально-перцептивну, презентативну, інтерактивну, афективну і коригувальну. Контактна функція полягає у готовності членів сім'ї до взаємодії, передачі та прийманні інформації, підтримці цієї готовності на рівні, який є необхідним для повноцінного спілкування. Інформаційна – в обміні учасників цього процесу різноманітною інформацією. Спонукальна пов'язана зі стимулюванням активності партнерів різноманітними засобами. Координаційна допомагає узгоджувати дії, упорядковувати рівновагу. Соціально-перцептивна відбиває тонке і глибоке сприйняття членами сім'ї один одного у межах не тільки їхніх соціальних, але і міжособистісних ролей, що забезпечує їхнє взаєморозуміння і активну взаємодію. Презентативна допомагає ефективному пред'явленню себе партнеру, самовираженню за допомогою доступних у певній ситуації засобів. Інтерактивна забезпечує обмін ідеями, діями, зразками поведінки у процесі контакту. Афективна пов'язана з проявом під час взаємодії членів сім'ї емоцій, їх підтримку в обраній тональності. Коригувальна сприяє зміні поведінки, особистісних смислів, мотивів і ціннісних орієнтацій партнера по взаємодії [13, с. 133].

Слід враховувати, що сімейні цінності в будь-якій сім'ї беруть за основу свого формування систему цінностей батьківської сім'ї. Батьківська система цінностей відкладається в дитини на несвідомому рівні як частина сімейної свідомості, спільна для всіх її членів. Оскільки кожен із подружжя намагається встановити ту систему цінностей, яку засвоїв від батьків, то часто починають виникати конфлікти. Тому так необхідно формувати взаєморозуміння як сімейну цінність для запобігання суперечливим ситуаціям.

У педагогіці поняття „взаєморозуміння” трактується як характер стосунків між окремими людьми, коли партнери по спілкуванню максимально враховують погляди і позиції один одного. Воно з'являється на

основі взаємозв'язку і взаємоспрямованості бажань, інтересів, думок співрозмовників [24, с. 62].

Для встановлення взаєморозуміння між учасниками процесу спілкування важливі такі умови: 1) збіг оцінки ситуації; 2) розуміння та виправданість чужих оцінок ситуації і вчинків (при розходженні точок зору).

Соціальні психологи встановили, що взаєморозуміння залежить від відношень симпатії-антипатії, дружби-ворожнечі. Від емоційного забарвлення взаємин змінюється взаємне ототожнення (бачення подібності між собою та іншою людиною) між партнерами, коли вони оцінюють особисті якості один одного [14, с. 205].

У педагогіці виділяють такі функції взаєморозуміння:

1) комунікативна функція – передбачає оволодіння комунікативними вміннями, які забезпечують цілісність комунікативного процесу, та розглядається як важливий чинник сприяння гармонізації міжособистісних стосунків під час спілкування;

2) ціннісна функція – полягає у формуванні ціннісних орієнтацій, особистісно значущих прагнень, поглядів, переконань;

3) регулятивна функція – забезпечує здатність вирішувати конфліктні ситуації під час спілкування шляхом гуманної міжособистісної взаємодії [21, с. 7].

Створення взаєморозуміння проходить ряд етапів:

1. Виникнення першого уявлення про партнера по спілкуванню. Пізнання об'єкта спілкування починається з отримання відомостей про нього або через інших, або від сприйняття самого партнера по спілкуванню. Цей етап має велике значення, оскільки перше враження про людину буває досить стійким, але не помилковим.

2. Вивчення і розуміння партнера по спілкуванню. На цьому етапі необхідно зрозуміти мету і мотиви поведінки партнера по спілкуванню, його переживання, установки, стани, очікування та ін. Таке розуміння здійснюється через аналіз оперативної-поточної інформації про окремі

вчинки і психічні стани партнера і через відображення стійких властивостей особистості (емоційних, вольових, інтелектуальних).

3. Забезпечення розуміння себе іншим. На цьому етапі ставляться завдання: знайти більш доступну для опонента форму самовираження і потурбуватися про самообмеження. Перше завдання вирішується шляхом утримання від вчинків та висловлювань, які можуть викликати небажану реакцію іншої людини. Однак необхідно враховувати і свої недоліки, які приведуть до вирішення другого завдання – самообмеження.

Взаєморозуміння багато в чому залежить від того, як партнери по спілкуванню уміють керувати своїми емоціями. Для цього потрібно постійно вивчати себе, свої реакції, установки в оцінках явищ і вчинків інших людей.

4. Зближення позицій і підтримка взаєморозуміння. Зближення позицій досягається завдяки частковому збігу мотивів учасників процесу спілкування (тобто, тоді, коли один із партнерів знайде спосіб поєднати свої мотиви і доводи з мотивами і вчинками іншого). Створенню взаєморозуміння можуть заважати психологічні бар'єри відчуження, недовіри і нетерпимості.

Створене взаєморозуміння треба вміти утримати. Для цього потрібна низка умов: бажання обох партнерів по спілкуванню зберегти досягнуте взаєморозуміння, прояв ними наполегливості, терпіння в зближенні позицій, коли знову виникають розбіжності у деяких питаннях, стриманість і прояв поступливості, такт у спілкуванні [14, с. 206–223].

На цих етапах задіяні різні механізми взаєморозуміння:

- ідентифікація (уявний процес уподібнення себе партнеру спілкування з метою пізнати і зрозуміти його думки, тобто уявне приміряння ролі, яку виконує цей партнер, мисленнєва побудова своєї поведінки таким же способом, як і партнер, усвідомлення його позиції);
- емпатія (здатність розуміти переживання іншої особистості, співпереживати та співчувати їй у процесі міжособистісних відносин);

– атракція (процес формування привабливості якої-небудь людини до партнера по спілкуванню, результатом якого є налагодження міжособистісних відносин);

– рефлексія (мисленнєвий (раціональний) процес, спрямований на аналіз, розуміння, пізнання себе: власних дій, поведінки, досвіду, почуттів, станів, здібностей, характеру, відносин з іншими і т. д. за допомогою розуму, логіки, слів і розуміння того, як в дійсності вона сприймається партнерами по спілкуванню, тобто погляд на себе очима іншого). У процесі спілкування завдяки рефлексії людина виступає як би в чотирьох іпостасях: якою вона є насправді, якою вона себе бачить, якою її бачить партнер, якою їй уявляється свій образ у свідомості партнера.

У психології (Є. Головаха, Н. Паніна) виокремлюють три рівні взаєморозуміння: згоду, осмислення та співпереживання. Під згодою розуміють достатньо взаємопогоджені оцінки ситуації та правила поведінки кожного учасника спілкування. Це зовнішній (формальний) рівень взаєморозуміння. Уміння розуміти ситуацію, керувати своїми емоціями та підпорядковувати поведінку до неї – необхідна умова спільної діяльності. Підкоритись розумним нормам поведінки – перший крок до взаєморозуміння. Згода проявляється в різних видах спілкування: соціально-рольовому (анонімному), функціонально-рольовому, неформальному.

Осмислення – це такий стан свідомості, коли в суб'єкта виникає впевненість в адекватності своїх уявлень і підібраних засобів. Без такого стану неможливо продовжувати спілкування з метою координації дій у спільній діяльності. Характерним є відчуття внутрішнього зв'язку, організованості в обговоренні, встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Осмисленню сприяють діалог, уміння знайти спільну мову, навчитися слухати один одного й аналізувати погляди кожного. Бажання осмислити – ознака високих моральних якостей людини та її культури спілкування.

Співпереживання передбачає здатність урахувати емоційний стан співбесідника. Той, хто перебуває у збудженому стані, має заспокоїтись, а той хто перебуває у пригніченому стані, навпаки, – активізуватися.

Стан людини можна визначити за експресією обличчя, жестами, позами, які дають змогу побачити ставлення людини не лише до співбесідника, а й до інформації, яку той часом намагається приховати. Тому так важливо вміти розпізнавати емоційний стан іншого. Це зробити легше, аніж маніпулювати своїм. Навіть якщо людина затамувала свою образу, роздратування або любов, вона все-таки плекає надію, що її зрозуміють.

Щоб досягти взаєморозуміння, кожен має подумати, що він хоче сказати іншому, знайти слова, які донесли б його думку, і розшифрувати інформацію (словесну та несловесну), яку свідомо і несвідомо передав йому інший [11, с. 64–67].

Щоб подолати ворожість у спілкуванні і поступово перейти до взаєморозуміння, застосовують методіку контактної взаємодії. Основні принципи цієї методіки такі: 1) довірче спілкування не може бути нав'язаним, воно має виникнути як природне бажання іншої сторони; 2) процес контактування проходить у своєму розвитку певні етапи; 3) процес взаємодії повинен розвиватися послідовно, а перехід на іншу стадію здійснюватися лише за наявності певних ознак.

Розглянемо детальніше стадії контактної взаємодії, завдяки яким досягається взаєморозуміння між членами сім'ї:

1. Нагромадження згоди – передбачає нейтралізацію настороженості, тривожності партнера, розвідницький пошук спільних тем для розмови. Щоб підвести співрозмовника до згоди, спочатку хоча б у розмові на якусь незначну тему, потрібно ставити запитання, на які співрозмовник даватиме тільки позитивні відповіді. На цій стадії досягається первинна співзвучність, збіг висновків і суджень, зменшується самоконтроль за висловлюваннями.

2. Пошук спільних інтересів. Важливо знаходити і накопичувати спільні погляди, однакові захоплення та ін. Дорослий ніби стає на один

рівень з дитиною і доводить їй, що вони можуть зрозуміти один одного. Важливо виявити схильність і здатність до поступок, показати зацікавленість у тому, що хвилює і цікавить співрозмовника.

3. Взаємне прийняття для обговорення особистих якостей і принципів. До початку цієї стадії спілкування вже має позитивне емоційне забарвлення, і можна починати шукати міцнішу основу для поглиблення стосунків. Потрібно підвести співрозмовника до висновку, що в них спільними є не тільки інтереси, а й погляди, що їхні характери схожі між собою.

4. Виявлення якостей, небезпечних для взаємодії. На цій стадії дитина може поділитися своїми тривогами з приводу негативних якостей, які в неї є, удатися до самокритики. У неї з'являється потреба цілковито розкритися.

5. Реалізація способів індивідуального впливу і взаємної адаптації. На цій стадії психологічний фундамент спілкування вже настільки міцний, що можна приступати до реалізації тієї початкової мети, яку ставив перед собою ініціатор спілкування. Тепер він може відверто говорити про те, що дитині треба змінити у своїй поведінці чи в характері.

6. Погоджена взаємодія. На цій стадії починають принципіві дискусії з тих проблем, які були намічені перед початком взаємодії. Адже настанови нейтралізовано, взаємну довіру встановлено, виникла можливість прислухатися до аргументів і доказів неупереджено, без нашарування впливу особистісних якостей та психологічних бар'єрів [29, с. 190–191].

Взаєморозуміння – це сфера людських взаємин, в якій тісно переплітаються пізнавальні процеси та емоції, соціально-психологічні правила й етичні норми. Іншими словами, це не тільки розуміння інформації, її передавання, приймання, а й розуміння іншого як особистості з її потребами, інтересами, установками, переживаннями, досягненнями і поразками, з її бажанням виглядати гідно та привабливо в очах інших, бути значущою фігурою для них і т. ін. Перший з аспектів розуміння дуже важливий у ділових, другий – у міжособистісних взаєминах, особливо інтимно-сімейному житті. Той, хто передає інформацію, має знати, що

розуміння її іншими залежить від бажання співрозмовника зрозуміти інформацію, що передається, її повноти, вміння стимулювати іншого до думки у процесі сприймання та осмислення відомостей [11, с. 67].

У психологічних та педагогічних дослідженнях (І. Бех, Л. Божович, Е. Помиткін, В. Муромець) акцентується увага на тому, що формування взаєморозуміння стає пріоритетним у підлітковому віці (особливо у молодшому підлітковому) через „перехідний період”.

Як вважають науковці, на початку підліткового віку в дитини з'являється новий за природою інтерес до іншої людини, зумовлений ставленням і розвитком, сформованим на цей час досвідом. Проте цей інтерес не загального характеру, як у товаришів по грі, властивий молодшому школяреві, а конкретний стосовно певної людини однакової з ним статі, яка стає приятелем чи близьким другом.

Молодші підлітки, характеризуючи інших людей, частіше послуговуються абстрактними прикметниками (ознаками), які визначають поведінку, переконання, цінності, взаємини [3, с. 104].

На думку І. Беха, підлітковий вік характеризується розвитком потреби в міжособистісній близькості як єднанні. Вона є ситуацією взаємоповаги двох людей до особистої гідності один одного. Почуття близькості продукує співробітництво, що виражає відповідність поведінки підлітка потребам іншої людини. Відповідність спрямована на досягнення практичної узгодженості і психологічну підтримку. Прагнення до спільної, не пов'язаної з егоїстичними устремліннями мети, є специфічною рисою підлітка [3, с. 110].

За Е. Помиткіним, віковий період 10-12 років означений процесом активізації різноманітних здібностей дітей. Споживанням інформації та досвіду дорослих вони прагнуть врівноважити самореалізацією, отримання власного досвіду у різних видах діяльності. 12-річчя – кульмінаційний період. У людській природі прокидається самосвідомість, народжується особистість. Здатність брати відповідальність за себе, за близьких людей,

духовний розвиток стають більш усвідомленими. Дитина вже помічає, що сімейні межі, які нещодавно її задовольняли, тепер стають замалими. Під час входження підлітків у доросле життя ідеальні уявлення вступають у суперечність з реальністю. Випробуванню підлягають уявлення про добро та зло, установки батьків, про те, що слід поважати дорослих (а вони не завжди цього заслуговують) і т. п. Прагнення єдності зумовлює опанування соціального рівня відносин, апробацію отриманих знань, досвіду, засвоєння цінностей та смислів у власних вчинках, поведінці та діяльності. Підліток обстоює власну незалежність, дискутує з батьками, все частіше не погоджується з їхніми поглядами, стає більш замкненим [26, с. 13–14].

Отже, взаєморозуміння – це одна із базових сімейних цінностей, яка не лише вирішує суперечності у міжособистісному спілкуванні подружжя, але й забезпечує міцність сім'ї, сприяє моральному вихованню дітей.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дав нам змогу уточнити поняття „взаєморозуміння у молодших підлітків”, під яким розуміємо сімейну цінність, що ґрунтується на морально-етичних знаннях, спрямованих на розуміння себе та партнера по спілкуванню, емпатійному ставленні до нього та виборі оптимальної поведінки, яка б сприяла емоційному зближенню партнерів по спілкуванню.

Когнітивний компонент охоплює безпосереднє розуміння мови і змісту вимовленого. Емоційний компонент відображає сприйняття всіх невербальних засобів комунікації (жестів, міміки, сенс моторики тощо), які вказують на стан людини та на її ставлення до того, що вона говорить. Взаєморозуміння передбачає двосторонній рух і зв'язок між партнерами. Для досягнення взаєморозуміння у реальному житті необхідно уважно ставитися до інших людей (в тому числі і дітей), враховувати їхні інтереси, бажання, настрої тощо [24, с. 62].

Критерії за своєю сутністю є ідентичними внутрішньому змісту названих компонентів.

Показники критерію «знання»: знання про сутність взаєморозуміння та його прояви у міжособистісному спілкуванні, розуміння себе та партнера по спілкуванню, обізнаність із правилами культури спілкування, усвідомлення взаєморозуміння як сімейної цінності.

Показники критерію «ставлення»: ціннісне ставлення до партнера по спілкуванню, здатність до емпатії, прагнення проявляти взаєморозуміння у повсякденному житті.

Показники критерію «поведінка»: врахування переживань, думок, інтересів партнера по спілкуванні, вміння керувати своїми емоціями та конструктивно вирішувати суперечливі ситуації.

4.2. Стан сформованості взаєморозуміння у молодших підлітків

Констатувальним етапом експерименту було охоплено 76 молодших підлітків, 68 їхніх батьків та 9 вчителів.

Вибір методів дослідження зумовлювався метою, завданнями, етапами його проведення. Робота проводилася за допомогою комплексу взаємопов'язаних методів: анкетування, бесіди, спостереження, метод незакінчених речень, опитування.

Для з'ясування знань молодших підлітків про взаєморозуміння використовували анкетування, яке містило такі запитання: 1. Як ти гадаєш, що таке взаєморозуміння? 2. Як ти реагуєш на різкі зауваження, адресовані тобі? 3. Чи розумієш ті співрозмовника, навіть якщо в нього інші погляди, ніж у тебе? 4. Які головні правила спілкування ти знаєш? 5. Чи наполягаєш ти на своїй точці зору навіть тоді, коли розумієш, що вона хибна?.

За допомогою цього методу отримали такі дані: 47% молодших підлітків знають, що таке взаєморозуміння, обізнані із правилами культури спілкування, розуміють себе і партнера по спілкуванню; 39% молодших школярів загалом розуміють сутність поняття „взаєморозуміння”, частково знають правила культури спілкування, розуміють себе, але не

співрозмовника; 16% молодших школярів не знають ні що таке „взаєморозуміння”, ні правил культури спілкування, не розуміють ні себе, ні партнера по спілкуванню.

З метою отримання об'єктивних даних, крім анкетування застосовувався метод бесіди із молодшими підлітками та їхніми батьками. Вони проводились як індивідуально, так і з окремими групами досліджуваних. Застосування цього методу допомогло з'ясувати види сімейного спілкування, взаємини, які склалися в сім'ї: у 43% сімей панує авторитарний стиль спілкування; 31% сімей належить до ліберального стилю і лише 26% сімей – до авторитетного (демократичного) стилю. Як відомо, лише при демократичному стилі спілкування, де панує повага, дружні взаємини, існують єдині вимоги, можливе справжнє взаєморозуміння.

Застосування методу незакінчених речень дало змогу виявити сімейні цінності, важливі для молодших підлітків, прагнення проявляти взаєморозуміння. Підліткам пропонували продовжити такі речення: „Головні сімейні цінності – це...”, „Мені подобається, коли в сім'ї панує...”, „Спілкуючись, я намагаюсь...”, „У спілкуванні з батьками я завжди...”, „У спілкуванні з друзями я...”.

Найбільш вагомими для молодших підлітків виявилися такі сімейні цінності: матеріальний добробут (24%), любов і кохання (21%), дружба і підтримка (17%), спільність інтересів (14%), повага (13%), взаєморозуміння (11%). Як бачимо, вже у молодших підлітків переважають прагматичні цінності, а взаєморозуміння є сімейною цінністю для невеликої кількості респондентів.

Значна частина молодших підлітків (48%) прагнуть проявляти взаєморозуміння, 36% молодших підлітків намагаються виявляти взаєморозуміння лише стосовно тих, кому симпатизують, 16% респондентів не мають бажання проявляти взаєморозуміння або ж не змогли визначитися із відповіддю.

За допомогою опитувальника методики „Шкала емоційного відгуку” А. Меграбяна і Н. Епштейна визначалися як емоційний рівень емпатії, так і дієва емпатія. Високий рівень емпатійних тенденцій (здатність до співчуття співпереживання) зафіксовано у 57% молодших підлітків, середній – у 24%, низький – у 19% респондентів. Високий рівень дієвої емпатії (здатність од дружелюбності, підтримки, надання допомоги) виявився лише у 32% молодших підлітків, до середнього рівня належало 40%, а до низького – 28% респондентів. Такий незбіг між почуттями і дієвістю свідчить про те, що молодші підлітки іноді не знають, як надати допомогу іншому, або про те, що часто виявляють дієву емпатію ситуативно (до тих, до кого захочуть).

Спостереження теж підтвердили незбіг знань та ставлень молодших підлітків про взаєморозуміння та його прояву під час спілкування. Лише 27% молодших підлітків виявляють взаєморозуміння під час спілкування, більше половини (52%) молодших школярів проявляють взаєморозуміння у спілкуванні лише з тими, кому симпатизують, 21% молодших підлітків взагалі виявили труднощі у спілкуванні з іншими.

Проведений констатувальний етап експерименту дозволив виокремити три рівні сформованості взаєморозуміння у молодших підлітків: високий, середній, низький.

Високий рівень (19%): молодший підліток має ґрунтовні знання про сутність взаєморозуміння та його прояви у спілкуванні, обізнаний із правилами культури спілкування, цілком розуміє не лише себе, а й партнера по спілкуванню, усвідомлює, що взаєморозуміння – це сімейна цінність; ставиться до партнера по спілкуванню як до цінності, виявляє емпатію, прагне проявляти взаєморозуміння у повсякденному житті; завжди у спілкуванні враховує переживання, думки та інтереси партнера, уміє керувати своїми емоціями, добирає доречний спосіб вирішення суперечливих ситуацій.

Середній рівень (51%): молодший підліток має фрагментарні знання про сутність взаєморозуміння та його прояви у спілкуванні, частково

обізнаний із правилами культури спілкування, розуміє себе, але не партнера по спілкуванню, усвідомлює, що взаєморозуміння необхідне, але не вважає його сімейною цінністю; ціннісно ставиться лише до тих партнерів по спілкуванню, яким симпатизує, хоча не завжди виявляє емпатію, але прагне проявляти взаєморозуміння у повсякденному житті; не завжди у спілкуванні враховує переживання, думки та інтереси партнера, хоча уміє керувати своїми емоціями, але добирати доречний спосіб вирішення суперечливих ситуацій не завжди вдається.

Низький рівень (30%): молодший підліток має часткові знання про сутність взаєморозуміння та його прояви у спілкуванні, не обізнаний із правилами культури спілкування, не розуміє ні себе, ні партнера по спілкуванню, не усвідомлює, що взаєморозуміння – сімейна цінність; байдуже, іноді негативно ставиться до партнерів спілкування, не виявляє емпатію, не прагне проявляти взаєморозуміння у повсякденному житті; не враховує у спілкуванні переживання, думки та інтереси партнера, не уміє або не хоче керувати своїми емоціями і не добирає доречного способу вирішення суперечливих ситуацій.

Під час експерименту з'ясовано, що педагоги не приділяють достатньої уваги формуванню у молодших підлітків взаєморозуміння як сімейної цінності. Це свідчить, з одного боку, про відсутність змістового забезпечення з означеного питання, з іншого – про не налагоджену взаємодію між сім'єю і школою (оскільки більшість педагогів вважають, що сімейні цінності повинні формувати батьки, а не школа).

Опитування та анкетування батьків засвідчило, що більшість з них не надають належного значення формуванню у своїх дітей взаєморозуміння як сімейної цінності. Такий стан речей пояснюється тим, що батьки часто на перший план висувають матеріальні сімейні цінності, а також не володіють достатніми психолого-педагогічними знаннями з досліджуваної проблеми.

Результати констатувального експерименту засвідчили, що більшість молодших підлітків перебувають на середньому рівні сформованості

взаєморозуміння. Вони часто не розуміють, не усвідомлюють, що взаєморозуміння – сімейна цінність, без якої неможливо створити міцну і дружню сім'ю. Така ситуація пов'язана з тим, що школа та сім'я недостатньо приділяє уваги цьому питанню.

Це зумовлює необхідність визначення і запровадження в практику педагогічних умов, які б підвищили ефективність формування у молодших підлітків взаєморозуміння як сімейної цінності.

4.3. Реалізація педагогічних умов формування взаєморозуміння як сімейної цінності у дітей молодшого підліткового віку

Педагогічними умовами формування взаєморозуміння як сімейної цінності у дітей молодшого підліткового віку визначено такі:

- методична підготовка педагогів до формування у молодших підлітків взаєморозуміння як сімейної цінності;
- налагодження партнерської взаємодії сім'ї і школи для ефективного формування у молодших школярів такої сімейної цінності, як взаєморозуміння;
- впровадження розробленого науково-методичного забезпечення з формування у молодших підлітків взаєморозуміння як сімейної цінності.

Розкриємо їх більш детально.

1. Методична підготовка педагогів до формування у молодших підлітків взаєморозуміння як сімейної цінності. Філософія освіти розглядає підготовку фахівця як "процес творення, створення людини відповідно до образу, визначеного ідеалом, що складається залежно від усієї сукупності умов і передумов соціокультурного історичного розвитку суспільства" [9]. І ще раз, підкреслюючи значення соціуму, у практичній діяльності потрібен учитель, який сам був би толерантним та розумів інших.

Провідна роль щодо досягнення взаєморозуміння в педагогічному процесі відведена педагогу, оскільки він є не просто учасником

міжособистісної взаємодії, але й організатором цього процесу, який визначає його цілі, зміст і форми.

На основі аналізу системи взаємовідносин учителів та учнів у сучасній школі можна виділити три провідних типи взаємозв'язків між ними.

По-перше, це взаємозв'язки ділового характеру, що виникають між учителями та учнями з приводу безпосередньо самої навчальної діяльності.

По-друге, це взаємозв'язки рольового характеру, що виникають із необхідності учителів та учнів дотримуватися певних норм, правил та способів поведінки, які відповідають “ролі” учителя і “ролі” учня.

По-третє, це взаємозв'язки особистого характеру, які встановлюються між учителями та учнями в процесі їх взаємодії і багато в чому визначаються особистісними особливостями.

Порушення саме цих трьох видів взаємозв'язків веде до появи конфліктів між учителями та учнями [6, с. 9].

Смисловий бар'єр виникає швидше, проявляється більше у «кризових» періодах (особливо у підлітковому). Зняти ці бар'єри можна тільки у разі встановлення справжнього діалогу між дитиною та педагогом. Існують такі способи зняття означених бар'єрів:

- адаптування змісту інформації, що передається, на рівень здатності сприйняття її вихованцем за широкого варіювання способів її передавання (мовленнєвих і немовленнєвих);
- розвиток здатності власного усвідомлення підлітком небажаних наслідків його вчинків;
- підтримка вимог педагога авторитетною для дитини особою;
- організація довірливої бесіди з молодшим підлітком, спрямованої на те, щоб спонукати його й допомогти йому організувати процес власного самоперевиховання;
- для виклику глибоких емоційних переживань з метою різних змін орієнтацій дитини ефективний метод зриву (психолого значущий

стимул через емоційне потрясіння приводить до глибокої перебудови особистості та її поведінки) [2, с. 82].

З метою реалізації цієї педагогічної умови була розроблена програма роботи з учителями щодо формування у молодших школярів взаєморозуміння як сімейної цінності.

Метою програми було поглиблення знань педагогів стосовно сімейних цінностей, взаєморозуміння як необхідної умови створення міцної сім'ї, формування у педагогів системного та ґрунтовного бачення процесу виховання у молодших підлітків взаєморозуміння, удосконалення змісту, форм, методів роботи з батьками, налагодження відповідної партнерської взаємодії школи і сім'ї. Програма побудована у формі лекційного матеріалу.

Лекція – логічно завершений, науково обґрунтований, послідовний і систематизований виклад певного наукового або науково-методичного питання, теми чи розділу навчального предмету, ілюстрований за необхідності наочною.

Лекції повинні відповідати таким вимогам: моральність змісту лекції і викладача; науковість, інформаційність, доказовість і аргументованість, емоційність викладу інформації; активізація мислення слухачів через запитання для роздумів; чітка структура і логіка розкриття інформації; методичне оброблення, тобто виведення головних думок і положень, висновків, повторення їх в різних формулюваннях; виклад доступною і зрозумілою мовою; використання аудіовізуальних дидактичних матеріалів тощо.

У процесі читання лекції важливо активізувати розумову діяльність слухачів. Для цього використовують різноманітні прийоми (наприклад, запитання, у т. ч. риторичні); уміння викликати сумнів; поєднання теоретичних положень з практикою; розуміння і здійснення обміну думками у «спровокованій» дискусії; проведення «блискавичного» дослідження методом «мозкового штурму» та створення на лекції проблемних ситуацій тощо.

2. Налагодження партнерської взаємодії сім'ї і школи для ефективного формування у молодших підлітків такої сімейної цінності, як взаєморозуміння.

Принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії передбачає, що всі учасники виховного процесу виступають повноправними партнерами у процесі спілкування, беруть до уваги точку зору один одного, визнають право на її відмінність від власної, узгоджують свої позиції.

Оскільки виховання учня в школі і сім'ї – єдиний нерозривний процес, а мета виховання дитини – єдина і для сім'ї, і для школи, то потрібно орієнтуватися не лише на спільні зусилля цих двох соціальних інститутів, а й на їх виховну партнерську співпрацю у цьому процесі. Його здійснення передбачає єдино спрямовану взаємодію у взаємозалежній діяльності і в системі взаємин батьків і педагогів. Відносини співпраці передбачають рівність сторін, взаємну доброзичливість і повагу [7, с. 16].

Співпраця вчителів і батьків має виявити сильні і слабкі сторони кожного з партнерів, сприяти виправленню помилок і коригуванню спільних дій. Партнерство школи і сім'ї має на меті не стільки дати відповідні знання батькам, навчити практично застосовувати їх у вихованні дітей, скільки сприяти оптимізації процесу становлення творчої особистості дитини і розкриттю необмежених можливостей її більш раннього і плідного гармонійного розвитку.

Партнерство передбачає вивчення та активізацію виховних можливостей сім'ї, здійснення цілеспрямованої педагогічної освіти батьків, організацію спільної діяльності сім'ї та дітей [7, с. 17].

Ефективність формування в підлітків взаєморозуміння як сімейної цінності істотно залежить, по-перше, від сімейного виховання, по-друге, від взаємодії загальноосвітнього навчального закладу і сім'ї. Саме забезпечення позитивного зворотного зв'язку і дотримання єдиних вимог до виховання цієї якості особистості і називається взаємодією.

Взаємодія батьків і педагогів заради інтересів дитини дає змогу краще пізнати дитину, побачити її в різних ситуаціях, таким чином допомогти дорослим усвідомити індивідуальні особливості дітей, розвивати їхні здібності, формувати ціннісні орієнтири, долати негативні вчинки і прояви у поведінці.

Саме взаємодія у формуванні взаєморозуміння у молодших підлітків – двобічний процес, під час якого зміни відбуваються в житті не тільки вихованців та їхніх педагогів, а й батьків. На жаль, відсутність хоча б одного з цих компонентів взаємозв'язку призводить до втрати виховного авторитету загальноосвітнього навчального закладу чи сім'ї [21].

Для реалізації цієї умови була розроблена програма роботи з батьками. Вона мала на меті підвищити обізнаність батьків про особливості молодшого підліткового віку, про кризу у цьому віковому періоді та шляхи її пом'якшення; усвідомлення батьками першочергової ролі сім'ї щодо формування у молодшого підлітка сімейних цінностей, особливо такої як взаєморозуміння; надання допомоги батькам у налагодженні взаємин із підлітком (тобто налагодження взаєморозуміння).

Найбільш ефективними виявилися такі форми роботи:

- 1) індивідуальні (бесіди, попередні відвідування батьків з дітьми, консультації);
- 2) групові (дискусії, практикуми);
- 3) колективні (батьківські збори, тренінги).

Батьківські збори є найважливішою формою взаємодії сім'ї і школи, засобом підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Однак для того, щоб вони дійсно виконували свою роль, необхідно їх правильно підготувати і провести. Багато батьків скаржаться на те, що в сучасній школі на зборах класні керівники обговорюють лише організаційні та матеріально-технічні питання, збираючи гроші у батьків.

Виділяють такі функції батьківських зборів:

- 1) ознайомлення батьків зі змістом та методикою навчально-виховного процесу в школі;

2) психолого-педагогічна просвіта, яка може виражатися в інформуванні батьків про особливості конкретного віку, умови успішної взаємодії з дітьми і т.д.;

3) залучення батьків до спільної з дітьми діяльності;

4) спільне вирішення організаційних, виховних питань.

3. Упровадження розробленого науково-методичного забезпечення з формування у молодших підлітків взаєморозуміння як сімейної цінності.

Система змістового та методичного забезпечення охоплює як теоретичну, так і емпіричну складові формування у молодших підлітків взаєморозуміння як сімейної цінності.

З метою реалізації цієї умови розроблено програму для роботи з молодшими підлітками «Взаєморозуміння – сімейна цінність», яка складається з чотирьох блоків.

Блок 1. Я і моя сім'я.

Блок 2. «Розумію себе – розумію іншого».

Блок 3. Вчимося керувати собою.

Блок 4. Як досягти взаєморозуміння у сім'ї.

Мета програми полягає у допомозі підліткам досягти взаєморозуміння у сімейному спілкуванні, засвоїти уміння і навички взаєморозуміння з орієнтацією на етичні норми і правила культури спілкування та подолання суперечливих ситуацій і непорозуміння спільними зусиллями й ненасильницьким шляхом .

Завдання програми: розширення знань підлітків про важливість досягнення взаєморозуміння у сімейному житті; розвиток культури спілкування, виховання у підлітків поваги до себе та інших людей, розвиток здібностей до співчуття, співпереживання; формування у підлітків позитивної мотивації до встановлення взаєморозуміння під час спілкування; визначення разом з підлітками шляхів подолання суперечливих ситуацій у повсякденному житті; формування досвіду гуманних відносин на основі

засвоєння та реалізації в повсякденному житті етичних норм гуманістичної моралі.

Під час занять використовувалися різноманітні форми організації навчальної діяльності підлітків: *фронтальна* (над проблемою працюють усі підлітки); *групова* (підлітки об'єднуються в групи, кожна група працює над індивідуальними завданнями); *робота в парах* (підлітки працюють попарно над завданням); *індивідуальна робота* (кожен учень працює над індивідуальним завданням).

Для реалізації програми варто використовувати різні методи – міні-лекції, мозковий штурм, рольові ігри тощо.

РОЗДІЛ V
СІМЕЙНІ ЦІННОСТІ В ЗАРУБІЖНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ
(НА ПРИКЛАДІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА
СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ)

Нині активізується увага до проблем виховання зростаючої особистості, оволодіння нею соціальними і моральними нормами, формування ціннісних орієнтацій і моделей поведінки, спроможних забезпечити ефективну її життєдіяльність в умовах сучасного соціуму. Провідним інститутом, покликаним забезпечити належне вирішення цього завдання, є сім'я – одна з найдавніших форм спільності людей, середовище відтворення населення, на життєдіяльність якого накладають відбиток історична епоха та національні особливості кожного народу.

Сім'я є умовою функціонування всієї системи суспільства. У ній закладено потужний потенціал впливу на всі процеси суспільного розвитку; вона поєднує власне існування індивіда з продовженням сімейного роду, забезпечуючи тим самим статусно-рольовими виконавцями інші соціальні інститути та сприяючи їх виживанню та існуванню суспільства загалом. Сім'я – це єдина соціальна система, яка збільшується не за рахунок прийому нових членів ззовні, а завдяки народженню дітей, підтримуючи цим біологічну неперервність суспільства; соціально-історичне явище, вивчення якого потребує розгляду його у часових, просторових і кількісних вимірах.

В англійській мові представлено різні інтерпретації поняття «сім'я». До традиційних визначень, які містять такі положення, як пов'язаність узами крові, усиновлення і шлюб, науковці додають також технічні: об'єднання і розподіл майна та прибутків між членами сім'ї [35]. Тобто, наголошується, що сім'єю можуть бути як соціальні, так і економічні об'єднання.

Характерною ознакою сьогодення є зміни ідеально-типової моделі сім'ї у бік легітимації плюралістичних форм її існування, визнання необхідності інтеграції в змісті сімейної життєдіяльності поширеної в

суспільстві множинності ціннісних ставлень до цього соціального інституту як на індивідуальному, так і на державному рівні. Суперечність між традиційними уявленнями про цінності сім'ї з її обмеженими нормативними засадами, з одного боку, і прагненням реалізувати індивідуальну свободу у виборі способу сімейного життя, з іншого, активізує імпульси щодо винайдення нових сімейних цінностей, які б відповідали притаманним суспільству ціннісним пріоритетам.

Для людей, які виростили в певному культурному середовищі, характерні ті чи інші цінності. Однак це не передбачає, що всі вони однаковою мірою дотримуються таких цінностей; це означає, що здебільшого у них збігаються погляди на сутність добра і зла, бажаного і небажаного. Водночас варіативність настановлень і стереотипів не означає повної відсутності більш-менш універсальних понять та уявлень про прийняття чи заперечення того або іншого явища. Деякі ціннісні орієнтації належать до минулого, інші були певним чином трансформовані або виникли порівняно недавно й «посіли своє місце в нинішній мозаїці норм та очікувань, де проходить межа між стереотипом, настановленням, нормою» [6, с. 6].

Цінності можна розглядати як певні «стандарты бажаного і критерії того, що переважає» [38, с. 153], як структурований набір пріоритетів, згідно з якими індивіди прагнуть будувати своє життя і які є керівництвом до дії; це ті критерії, відповідно до яких люди оцінюють об'єкти, предмети, ідеї, вчинки, почуття або події, виходячи з їх відносного достоїнства або моральності [22, с. 77].

Як комплексні, багаторівневі поняття, які не лише охоплюють конкретні настановлення індивіда, що дають йому змогу робити той чи інший вибір, а й такі, що соціально визнаються, цінності становлять певні норми і стереотипи поведінки [6, с. 10]. Останні можуть бути як моральними, так і аморальними, але вони необхідні людям для організації різноманітного та складного соціального досвіду [45, с. 3].

Якщо взяти за вихідне положення думку, що цінністю є те, що має для людини особливе значення, сімейні цінності можна розглядати, з одного боку, як прийняті в суспільстві уявлення про сутність самої сім'ї, а з іншого – як сукупність характерних для цього мікроколективу настановлень, що впливають на вибір її членами цілей, способів організації сімейної життєдіяльності та взаємодії як усередині самої сім'ї, так і за її межами [10].

Цінності сім'ї пов'язані із самоствердженням особистості (соціальна значущість сім'ї, традиційність особистості сім'янина, визнання кожного члена сім'ї найближчим оточенням, набуття певного статусу в суспільстві); задоволенням потреби в любові та визнанні (прийняття кожного члена сім'ї з усіма його достоїнствами і недоліками, можливість почуватися любимим, потрібним і виявляти свої почуття стосовно близьких людей); можливістю відчувати відносну стабільність і захищеність (тривалість сімейно-шлюбних відносин, постійність контролю, економічна підтримка, психологічний захист, емоційна розрядка); задоволенням прагматичних потреб (спільна форма володіння майном, збільшення прибутків у сімейному бюджеті, очікування допомоги від дітей у майбутньому).

Важливість сімейних цінностей зумовлюється тим, що ціннісна свідомість людини творить її власний світ емоційних переживань, ціннісних образів. У ціннісній формі індивід не об'єктивує, а суб'єктивує зовнішню дійсність, привласнюючи її, наділяючи людськими смислами, встановлює тотожність із самим собою. Тому цінністю є лише те, що усвідомлюється, переживається як цінність. Тобто, світ цінностей – це світ практичної діяльності. Адже емоційне ставлення людини до явищ зовнішнього буття, їх оцінювання здійснюються саме в практичному житті. Прекрасне і потворне, піднесене і нице, трагічне і комічне, добро і зло не існують в об'єктивному світі самі по собі, вони відчуються і переживаються людиною як результат оцінювання реальних явищ.

«Поведінка» сім'ї впливає на ціннісні вибори, а вони – на сім'ю. Оцінка явищ сімейного життя, тобто суб'єктивне настановлення на її цінності,

перебуває між двома полюсами, один з яких – повна інтеріоризація цих цінностей, коли вони набувають визнання і стають нормами поведінки суб'єкта, інший – їх заперечення.

Сімейні цінності, як і цінності загалом, поділяються на матеріальні та духовні. До матеріальних цінностей належить сімейне майно, що передається у спадщину. Духовні цінності – це ідеї, переконання, які об'єднують сім'ю; те, заради чого сім'я існує. Вони утворюють не просто спільний, узагальнений погляд на різні питання (світогляд), а й прагнення відстоювати цей погляд, захищати його з позиції сім'ї загалом, тобто сімейну ідеологію. Духовні цінності втілюються в сенсі життя, етиці та моралі, характері статевих відносин, змісті сімейних традицій, розумінні ролей чоловіка і дружини, старшого покоління, способі виховання дітей, ставленні до друзів, сусідів і сторонніх й охоплюють загальний для конкретної сім'ї спосіб життя.

Останні десятиліття позначені посиленням інтересу до вивчення інституту сім'ї та властивих йому цінностей у розвинених зарубіжних країнах, серед яких особливе місце посідають Велика Британія та Сполучені Штати Америки. Загалом американські та британські сім'ї мають як спільні риси, так і певні відмінності щодо пріоритетних сімейних цінностей. Адже кожен народ упродовж свого історичного шляху сформував свою унікальну систему цінностей, яка визначає зміст і спосіб його життєдіяльності. Поведінка представників різних культур у тих чи інших ситуаціях детермінується особливостями мислення, світоглядною специфікою, відображається у мові, звичаях, святах, статевих і вікових взаєминах, сімейному житті тощо [15].

Тому не можна не погодитися зі словами В. Овчинникова, який упевнений, що зрозуміти незнайому країну можливо лише подолавши звичку підходити до іншого народу зі своїми мірками. Побачити риси місцевої своєрідності, описати екзотичні недоречності – це лише крок до зовнішнього ознайомлення. Для справжнього пізнання країни треба дещо більше. Слід привчити себе переходити від запитання «як?» до запитання «чому?», тобто,

по-перше, розібратися в системі уявлень і норм, властивих певному народу; по-друге, простежити, як, під впливом яких чинників ці уявлення і норми склалися; по-третє, визначити, якою мірою вони впливають сьогодні на людські взаємини, на сучасну сім'ю та її цінності.

5.1. Зміст та особливості сімейних цінностей в Об'єднаному Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії

Країни Об'єданого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії відомі неоднозначністю сімейних традицій, які від давнини до сьогодення не лише детермінують життя сім'ї, а й безпосередньо впливають на її цінності, тобто на все те, що має важливе значення для сімейного колективу, поважається і підтримується всіма його членами, забезпечує міцність сімейного союзу або, навпаки, призводить до його деградації та руйнування.

Звернення до минулого Великої Британії засвідчує, що характерні для її населення сімейні цінності зазнавали певної трансформації протягом історичного розвитку, що значною мірою зумовлювалося сутністю розуміння самого поняття «сім'я».

Зокрема, протягом XVIII століття у британському суспільстві набули визнання три основні погляди на сутність сім'ї.

Відповідно до першого з них, сім'я розглядалася як кровно-шлюбний союз, який об'єднує близьких родичів та осіб, пов'язаних шлюбом, незалежно від відстані проживання. Однією з основних сімейних цінностей, за такого розуміння сутності сім'ї, вважалася любов. Однак її трактування значно різнилося від звичного для сучасності. Любов-пристрасть між подружжям не тільки не шанувалася, а й засуджувалася, оскільки асоціювалася з деструктивними ознаками, ревностями, нетривалістю існування й протиставлялася поміркованості та іншим цінностям епохи Просвітництва. У розумінні англійської аристократії, любов як цінність уособлювалася в дружбі між шлюбними партнерами. Іншою важливою

цінністю сім'ї на той час була повага, яка мала з часом перетворитися на більш ніжне почуття між подружжям.

Отже, пріоритет під час створення сім'ї надавався дружбі та повазі, тоді як любов уявлялася ненадійним підґрунтям, яке не може забезпечити міцність шлюбу без двох інших почуттів. Водночас любов допускалася у відносинах між батьками і дітьми, де вона мала супроводжуватися почуттям обов'язку обох сторін стосовно одна одної. У сім'ї чітко простежувався розподіл функцій, виконання яких мало забезпечити її нормальну життєдіяльність. Чоловік зазвичай виконував роль глави сім'ї, контролюючи великі закупки та зміни, що могли спричинюватися різними об'єктивними та суб'єктивними чинниками, усталеного способу сімейного життя, на нього покладалася відповідальність за управління господарством. Дружині відводилася роль економки, а також виховательки дітей. Тобто, рольові функції мали чітко визначені гендерні відмінності: крім зазначеного вище, чоловік не міг один виховувати дітей; у разі смерті дружини він мав або знову одружитися, або взяти для виконання її обов'язків незаміжню родичку. Звідси постає ще одна сімейна цінність, особливо для сім'ї з дітьми – наявність різностатевих дорослих.

За другого підходу, поняття «сім'я» охоплювало всіх членів одного господарського комплексу (домогосподарства), пов'язаних спільним проживанням та економічними відносинами, в тому числі далеких родичів і слуг. Але поступово спостерігається вилучення із сімейного кола слуг, що послаблює сприйняття сім'ї як домогосподарства. Базовою сімейною цінністю стає релігія – сім'я все більше починає розумітися як союз, освячений церквою.

Згідно з третім поглядом, під сім'єю розумілася генеалогічна лінія шляхетного походження, зародження якої сягало глибини століть. У цьому разі до поняття «сім'я» залічувалися не лише живі, а й померлі родичі (сім'я у значенні рід) [17]. Основоположною цінністю вважався обов'язок, що виявлявся через покірність дітей батькам, у тому числі й під час вибору

шлюбного партнера; вимогу збереження родового імені, маєтку і народження спадкоємця; моральне виховання дітей та забезпечення їх належною освітою. На початку XIX ст. інтерпретація обов'язку дещо змінюється. І хоча він залишається важливою цінністю, окремий член сім'ї вже має змогу спрямовувати свої зусилля на досягнення власного благополуччя, але лише в тому разі, коли це не суперечило інтересам сім'ї загалом. Особисте щастя стає більш реальною перспективою, якщо його досягнення не порушувало обов'язки перед родом.

Для окремої людини поняття сім'ї зазвичай утворювалося шляхом накладання один на одного всіх наведених вище поглядів.

Розвиток капіталістичних відносин посилює значення приватного життя, а отже, й зміну сутності сім'ї та переорієнтацію сімейних цінностей. Мешканці міст, володіючи певним рівнем освіти і матеріальними прибутками, тобто буржуа, започатковують новий спосіб життя, позначений особливою «буржуазною приватністю» – відокремлення простору життя сім'ї від вулиці та роботи [1, с. 354]. Сім'я набуває цінності як осередок суспільства та основа держави. Домівка починає розглядатися як своєрідне «домашнє вогнище», де голова сім'ї «міг сховатися від жорсткої конкурентної боротьби, якою були позначені професійна та господарська діяльність». В основу буржуазних шлюбів покладаються «не стільки сентиментальні мотив, скільки жорсткі раціональні розрахунки» [5, с. 131]. Релігійний кодекс, який у попередні історичні періоди чітко окреслював модель належної сімейної життєдіяльності, поступово втрачає домінуюче значення. На заміну йому приходить матеріальний добробут, набуваючи пріоритетної значущості. Навіть у найбільш консервативних сім'ях середнього класу руйнується традиційна замкненість. Більшість жінок залучається до трудової діяльності поза домівкою, зберігаючи статус працюючої жінки не лише після заміжжя, а почасти й після народження дитини.

У подальшому зазначені тенденції не лише зміцнюються, а й набувають пришвидшеного розвитку. До них додається ще одна – зменшення чисельності британської сім'ї. На сім'ї з чотирма і більше дітей сьогодні припадає лише 20 % від загальної їх кількості, майже вдвічі збільшився відсоток бездітних подружніх пар. Залишилася у минулому розширена багатопоколінна сім'я. Нині у країнах Об'єднаного Королівства переважає нуклеарна сім'я, яка має одну-дві дитини [13]. Адже сама ідея спільного проживання кількох поколінь під одним дахом суперечить канонам приватного життя, що піднесене на один із найвищих шаблів серед сімейних цінностей британського суспільства.

Зміст сімейних цінностей значною мірою залежить від функцій, що покладаються на британську сім'ю. Серед найбільш важливих з-поміж них дослідники виокремлюють такі:

- народження і виховання дітей;
- збереження, розвиток і передача наступним поколінням цінностей і традицій суспільства, акумуляція та реалізація соціально-виховного потенціалу;
- задоволення потреб людей у психологічному комфорті та емоційній підтримці, почутті безпеки, відчутті цінності та значущості свого «Я», в емоційному теплі та любові;
- створення умов для особистісного розвитку всіх членів сім'ї;
- задоволення сексуально-етичних потреб;
- задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля;
- організація спільного ведення домашнього господарства, розподіл трудових обов'язків у сім'ї, взаємодопомога;
- задоволення потреби людини у спілкуванні з близькими людьми, у встановленні з ними комунікативних зв'язків;
- задоволення індивідуальних потреб у батьківстві та материнстві, контактах з дітьми, їх вихованні, самореалізації у дітях, соціальний контроль за поведінкою окремих членів сім'ї;

– організація діяльності з фінансового забезпечення сім'ї, рекреативна функція – охорона здоров'я членів сім'ї, організація їхнього відпочинку, зниження стресових станів [4, с. 43].

З огляду на це особливої цінності набуває поліпшення умов життя, що розглядається як сприятливий чинник, що підвищує можливості для реалізації потреби шлюбних партнерів у дітях. Як зазначає англійський соціолог Ф. Коффілд, спираючись на результати досліджень, ані тривалий особистий досвід незайнятості, ані його високий рівень у країні, ані запрошення до використання безробітним його невтішного стану для власного вдосконалення, ані аргументи на користь переходу до «етики життя», ніяким чином не послабили інтерес молодих працівників до протестантської трудової етики. Всі без винятку респонденти прагнуть отримати роботу і не бачать ніякої іншої (крім заробітної плати) можливості досягнення незалежності та підтримки власної гідності. Заробітна плата при цьому розглядається не просто як гроші для особистого проведення часу, а як вирішальний чинник, здатний забезпечити придбання будинку і створення сім'ї [26].

Однак діяльність щодо поліпшення добробуту виконується зазвичай поза межами сім'ї й передбачає досягнення низки цілей, які безпосередньо їй не стосуються та поступово набувають самостійної цінності (наприклад, підвищення рівня освіти, професійної кваліфікації тощо). Крім того, покращення добробуту сім'ї істотно змінює спосіб її життя і створює нові можливості для розвитку позасімейних орієнтацій. Отже, поліпшення умов життя відкриває перед сім'єю нові перспективи і стимулює активність, спрямовану на реалізацію потреб певної сім'ї. Якщо серед них є потреба в дітях, у покращенні внутрішньосімейних відносин, вона реалізується. За відсутності такої потреби, поліпшення матеріальних умов буде використано для задоволення інших запитів.

Якщо раніше «класична сім'я» (батько-годувальник і мати-домогосподарка, які прожили в шлюбі з молодих років до старості й виростили кілька дітей) визначала долю людини, то тепер сім'я поступово

перетворюється на один із проектів, які людина реалізовує протягом життя. На погляд відомого англійського соціолога Е. Гідденса, це зумовлено зміною ролі традиції у житті сучасної людини, а в сфері інтимного життя – у зміні ідеалу любові. «Романтичний» ідеал, що передбачає збереження подружніх відносин протягом усього життя та економічну залежність жінки від чоловіка, поступово замінюється ідеалом «чистих відносин», в яких на перше місце виходить цінність інтимності – емоційна відкритість одне одному та рівний «обмін» емоціями. Але базоване на таких відносинах життя триває лише до того часу, поки зберігається взаємне емоційне задоволення, відкритість і довіра одне до одного [2].

Наприкінці ХХ століття разом зі зростанням добробуту відбувається поділ на основну (нуклеарну сім'ю, що охоплює батьків і дітей) та сім'ю у широкому розумінні цього слова. У міру наближення дітей і батьків одне до одного послаблюються зв'язки з іншими родичами. Близькість і спільність інтересів членів основної сім'ї на той час пояснювалася наявністю будинку, саду і машини, тобто тих матеріальних цінностей, які дають їм змогу залучатися до спільної діяльності, незважаючи на те, з чим вона пов'язана – облаштуванням домівки, доглядом за садом чи спільними поїздками в автомобілі. Однак поступово спостерігається переорієнтація подружжя з матеріальних цінностей як основного чинника щасливого шлюбу на зацікавленість психологічними аспектами сімейного життя. Основними пріоритетами стають такі поняття, як «спілкування», «спільна участь», «близькість», «спільна діяльність», що свідчить про зміну провідних засад «ідеального шлюбу» в бік демократичності.

На перетині століть збільшення кількості працюючих жінок і запровадження в побут нових технологій призвело до послаблення внутрішньосімейних відносин. Нові матеріальні цінності (мобільні телефони, DVD плеєри, цифрові камери, комп'ютер) призначені для індивідуального користувача. Діти занурюються у віртуальний світ комп'ютерних ігор або Інтернет, а їхні батьки витрачають гроші на нові електронні іграшки.

Опитування, проведені компанією ТДК, засвідчили, що 42 % британських чоловіків не підуть до пабу, а залишаться вдома, щоб пограти з новою електронною іграшкою, 18% чоловіків готові взяти для цього один день відпустки за хворобою, а один із десяти опитаних – пожертвувати щорічною відпусткою заради придбання нової іграшки останньої моделі [34].

У другій половині ХХ століття Велика Британія зазнала великого припливу мігрантів з країн Азії та Африки, переважно з колишніх колоній і домініонів. Протягом доволі короткого за історичними масштабами проміжку часу у британському суспільстві сформувалися помітні за чисельністю та впливовістю громади іноземців. Так, у 2011 році загальна кількість індійських мігрантів та їх нащадків у Великій Британії дорівнювала 1,5 млн осіб, а чисельність вихідців з Африки досягла приблизно 1 млн осіб [42]. Тому ще одна з реалій сучасної Великої Британії полягає у поширенні змішаних шлюбів з іноземцями. Країна вже не є мономовною і монокультурною.

Діти в сім'ях іммігрантів та змішаних сім'ях не лише виростають білінгвами, а й привласнюють цінності як мінімум двох культур. Разом з однокласниками вони святкують Різдво, але з не меншим задоволенням і китайський новий рік або індійське свято Дивалі (свято вогнів), яке вже не перший рік відзначається в Лондоні. Однак спілкування з дітьми різного етнічного походження в школі та залучення до європейської культури не означає, що більшість із них пізніше візьмуть змішаний шлюб. Навпаки, сімейно-шлюбні відносини для колишніх іммігрантів – представників східних культур – це мікромодель специфічної системи культури та її цінностей. Так, молоді люди, які народилися у Великій Британії, але належать до індійської діаспори, вважають єдино правильним рішенням взяти шлюб з тими, кого їм виберуть батьки. У свою чергу, нащадки англо-саксів доволі часто вступають у шлюб з жителями Уельса, Шотландії та Ірландії. Не становить проблем шлюб з іншими європейцями, хоча для англійців вони назавжди залишаться «foreigners» (іноземцями). При цьому шлюби між чоловіками-мігрантами та

жінками-британками відбуваються у два рази частіше, ніж між жінками небританського походження та чоловіками [27, с.175].

Зазнають змін підходи до створення сім'ї. Згідно з англійськими законами, для легітимації сім'ї потрібна або реєстрація шлюбу в органах цивільної влади, або вінчання в церкві. З 5 березня 2005 р. у Великій Британії діє Закон про цивільне партнерство (Law of Civil Partnership), відповідно до якого цивільне партнерство визначено як відносини між двома особами однієї статі (цивільними партнерами), які досягли 18 років і не перебувають у шлюбі або іншому зареєстрованому партнерстві, у забороненому родичстві. Необхідність ухвалення такого закону зумовлена значним зростанням кількості саме цивільних шлюбів (якщо ще наприкінці ХХ століття ставлення суспільства до цивільного шлюбу було різко негативним, сьогодні цей факт сприймається цілком спокійно), хоча залишається помітна частка молодих людей, які віддають перевагу церковному обряду.

Поряд із цим поширення набувають так звані гуманістичні шлюби, в основі яких переконання в тому, що люди здатні будувати сімейне життя без церкви і реєстрації в державних установах. Наприклад, у Шотландії значна кількість людей, які беруть шлюб, не бажають освячувати його в церкві. Серед 29 135 шлюбів, укладених у національній пресвітеріанській Церкві Шотландії, 2486 – гуманістичні шлюби, 1729 – шлюби, укладені в Католицькій церкві, 865 шлюбів – у п'ятидесятинній церкві Асамблеї Бога і 694 шлюби – в англіканській церкві [37].

Дослідники, які виявили цю тенденцію та проаналізували її за документальними матеріалами, дійшли висновку, що у 2035 році майже половина британців чоловічої статі відмовиться вступати в офіційний шлюб (у 2005 році ця кількість становила 38%). Схожа ситуація спостерігається й стосовно жінок: 49% із них також вважатимуть, що гуманістичний шлюб або взагалі життя без постійного партнера набагато зручніше, ніж традиційна сім'я, підкріплена відповідними документами (у 2005 році кількість таких

жінок в Англії дорівнювала 28%) [14]. Причина цих трансформацій вбачається у руйнуванні традиційних сімейних цінностей, що зумовлює переорієнтацію інтересів потенційних шлюбних партнерів. Як наслідок, усе менше людей вірить у те, що можна все життя щасливо провести з однією людиною. Керуючись суто прагматичними ідеями, вони відмовляються від офіційного шлюбу, щоб потім не довелося розлучатися.

Аналізуючи сімейні цінності сучасного британського суспільства, не можна не зважати й на такі характерні для нього явища, як зниження важливості шлюбу, зростання кількості абортів і розлучень [Family Values. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.fpsc.org.uk>], хоча сім'я і сьогодні посідає одне з пріоритетних місць в ієрархії цінностей британської молоді. Так, на користь високої цінності сім'ї висловилося 72,6 % молодих людей, які брали участь у соціологічному опитуванні, і лише 14,3 % серед загальної кількості респондентів вважає інститут сім'ї застарілим.

Результати опитування також доводять, що 43,4 % британців переконані в тому, що нині шлюб замінюється тривалим позашлюбним спільним проживанням, проте 46,5 % респондентів заперечують правомірність цього твердження. Якщо у вікторіанські часи майже кожна сім'я в повному складі щонеділі відвідувала церкву, то сьогодні серед 72 % британців-християн цієї традиції дотримуються лише 18 %. Щодо цінностей, які мають важливе значення для ефективного функціонування сім'ї, відповіді розподілилися таким чином: 12,3 % респондентів обрали вірність, 13,3 % – взаємоповагу, 42,5 % – розуміння і терпимість, 29,3 % – фінансове забезпечення [12, с. 184–185].

До цінностей, які підносяться у британській сім'ї на рівень культурних традицій, належать доволі побутові речі – від регулярного відвідування церкви, традиційних сімейних обідів, святкування Різдва, Великодня до святкування днів народження членів сім'ї, закінчення дітьми школи або університету. Це забезпечує спільність інтересів сім'ї, оскільки під час

святкових обідів створюються сприятливі умови для спілкування, обговорення тих чи інших проблем [12, с. 184].

При цьому важливо звернути увагу на такий факт: якщо розглядати сім'ю з погляду запропонованих М. Рокичем термінальних та інструментальних цінностей, то в британській культурі сім'я відіграє роль інструментальної цінності. (В українській культурі ця цінність традиційно мала термінальний характер). Іншими словами, для британців сім'я – це інструмент для досягнення інших важливих цінностей – особистісних, сімейних і суспільних. Зважаючи на те, що громадська думка суворо засуджує порушення подружньої вірності, в Англії прийнята презентація під час публічних виступів політичних або громадських діячів себе разом із дружиною, що слугує свідченням міцності їхньої сім'ї, дотримання основних канонів добропорядності й чесності. Це правило підтримується й відомими представниками профспілкового руху. Під час виборчої кампанії кандидата в депутати парламенту скрізь супроводжує його дружина, підтримуючи його імідж відданого сім'янина.

Означена традиція певною мірою сягає вікторіанських часів (1837–1901), характерна риса яких – зміцнення позицій середнього класу, що стало передумовою домінування в суспільстві основних його цінностей – тверезості, пунктуальності, працелюбності, економності, господарності. Такі якості стають нормою, оскільки їхня користь на той час не викликала сумніву. Прикладом такої поведінки виступала сама королева Вікторія, яка надавала сім'ї великого значення, вважаючи, що здоров'я нації безпосередньо залежить від морального здоров'я кожної окремої сім'ї: «Народ, який у сім'ї живе в злагоді, несе цю злагоду в суспільство» [9]. Її життя повністю підпорядковувалося сім'ї та обов'язку перед нею. Це справило потужний вплив на більшість аристократів, які відмовилися від яскравого та скандального способу життя, характерного для попередніх поколінь, яких наслідували висококваліфіковані робітники.

Сьогодні змінюються уявлення про невдалий шлюб, а також сама його концепція: у центр сімейного життя висуваються не економічні, а особистісні відносини, увага переноситься зі збереження життєздатності і стабільності самої сім'ї як умови виживання індивіда на повноцінний розвиток і щастя її членів як індивідуальностей, заради чого й треба зберігати сім'ю. Розлучення розглядається як життєва невдача та свідчення незрілості тих, хто розлучається [7].

Загалом у розвитку сім'ї та сімейних цінностей у країнах Великої Британії та Північної Ірландії простежується дві тенденції: з одного боку, зберігається традиційна рольова структура та співвідношення влади в сім'ї, а з іншого – посилюється демократизація стилю поведінки і взаємин між її членами. Це пояснюється більшою гнучкістю норм та уявлень про сімейне життя та шлюб, які допускають відхилення від ортодоксального розуміння рольових стереотипів чоловічої і жіночої поведінки, але в певних межах, які не торкаються глибинної структури влади.

Водночас частини Об'єднаного Королівства значно різняться між собою культурою, традиціями, мовою, що, відповідно, впливає й на зміст сімейних цінностей.

Результати опитування 4000 жителів Об'єднаного Королівства, проведені К. Вінтер, дали їй змогу виокремити 10 цінностей, що мають пріоритетне значення для сучасних британців. Перші місця у рейтингу посіли такі цінності, як «турбота» (49 %) та «сім'я» (46 %) [47].

На другому місці серед сімейних цінностей виявилися «чесність» (40 %) та «гумор» (39 %). Причому цінності «гумор» і «дружба» посіли найвищі місця у кожній країні Об'єднаного Королівства.

Шотландці, порівняно з іншим населенням Великої Британії, віддають перевагу «повазі» та «довірі».

Для Шотландії, Уельсу та Ірландії вагому сімейну цінність становить повага до своєї національної культури, історії та мови.

У Шотландії також цінуються широкі родичеві зв'язки, дотримання погляду на сім'ю як на рід, цінності якого допомагають усім його членам підтримувати одне одного, зберігати давні традиції. Свідченням цього може бути відданість шотландців традиціям шлюбної церемонії, яка зародилася в давні часи. Для підтвердження серйозності своїх намірів шотландський наречений дарує дівчині незвичайну прикрасу (Luchen booth), яка, згідно з повір'ями, притягує щастя, вдачу, здоров'я. У подальшому молода дружина прикрашає нею одяг своїх дітей, оберігаючи їх від життєвих негараздів. Наречений також може подарувати коханій витончену срібну ложку – символ матеріального добробуту.

Обов'язковий атрибут шотландського весілля – національний костюм нареченого, який складається з білосніжної сорочки, піджаку а-ля принц Чарльз, краватки, гольфів, сумки з оленього хутра та кліту – спідниці у складки певного кольору, який відповідає кольору клану, до якого належить молодий чоловік. Цей колір без будь-яких змін переходить від покоління до покоління й цінується всією родиною. Після завершення всіх церемоній наречений накриває плечі молодої дружини картоятою хусткою, колір якої повною мірою збігається з кольоровою гамою на його кліті. Хустка закріплюється срібними булавками – ознака того, що родичі нареченого радіють весіллю і приймають дівчину до своєї сім'ї.

Мешканці Північної Ірландії були єдиними, хто серед сімейних цінностей назвав «обов'язок» (зобов'язаність).

Лише лондонці до провідних сімейних цінностей відносять «творчість» та «емоційність». Ціннісною нормою сім'ї мешканці столиці також вважають «довіру» і «чесність», що не характерно для жителів інших частин Об'єднаного Королівства [47].

Північний Захід та Південний Схід Великої Британії – єдині два регіони, які внесли до переліку сімейних цінностей «терпимість». Ці респонденти орієнтовані на сімейні цінності, властиві їхній громаді, вважаючи їх водночас важливими і для своєї сім'ї. При цьому слід

зазначити, що під терпимістю розуміється не здатність однієї людини розуміти й виправдовувати дії іншої, а невтручання в чуже приватне життя. Вважається, що кожний має поважати приватне життя оточуючих і, разом із тим, розраховувати на аналогічне ставлення до нього та його життя з боку інших.

Отже, можна констатувати деяку подібність сімейних цінностей респондентів з Англії, Північної Ірландії, Шотландії та Уельсу, хоча серед шотландських респондентів більшу вагу, порівняно з жителями інших частин Об'єднаного Королівства, мають цінності поваги і довіри, а також роду, національних і культурних традицій.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що британська сім'я протягом усієї історії свого розвитку віддавала перевагу різним цінностям, зміст яких значною мірою детермінувався поглядами на саму сутність сім'ї, характером розподілу рольових обов'язків, закритістю/відкритістю сімейного колективу щодо суспільства та його впливів, покладеними на неї функціями. Останніми роками спостерігається підвищення уваги до моральних, гуманістичних цінностей, які розглядаються як основоположні принципи, що забезпечують ефективну життєдіяльність сімейного мікроколективу, ефективно його функціонування. Водночас сучасній молоді з різних країн, що входять до Об'єднаного Королівства, властиві й дещо відмінні цінності, на основі яких вона прагне вибудовувати своє сімейне життя. Ці відмінності сягають корінням історичного минулого кожного народу, характерного для нього способу життя загалом і сімейного життя зокрема.

5.2. Зміст та специфіка сімейних цінностей у Сполучених Штатах Америки

Для Сполучених Штатів Америки важливим чинником, що впливає на характер сімейних цінностей, є історія країни. США – країна іммігрантів, які приїхали на цю землю, щоб стати незалежними від Великої Британії. Дуже образно відмінність між американцями та англійцями визначив свого часу

Марк Твен, стверджуючи, що «англієць – це людина, яка робить те, що робилося до неї, американець – людина, яка робить те, чого до неї не робив ніхто». Це є свідченням того, що ставлення до однієї й тієї самої цінності в представників різних країн може бути різним.

Протягом усього колоніального періоду основою американської сім'ї слугувала європейська, насамперед англійська сім'я, адже більшість колоністів були вихідцями з Англії. Соціальний статус жінок максимально наближався до статусу англійок, тобто їх дуже поважали, вони були вільними, перебували в безпеці, але водночас характеризувалися повним невіглаством [24]. Відірваність переселенців від свого коріння наклало певний відбиток на характер внутрішньосімейних відносин, які позначалися меншою авторитарністю й меншим співвіднесенням з клановими поняттями. Уже в перших північноамериканських колоніях сформувалися міцні стереотипи уявлень щодо ролі жінок і чоловіків. Імігранти з Європи вірили у переваги чоловічої статі. Навіть протестанти, які боролися проти пріоритету чоловіків у лоні католицької церкви й стверджували, що всі душі є рівними перед Богом, зазначали, що в сім'ї жінка має слухатися чоловіка. Роз'яснюючи цю думку, Дж. Келвін пише: «Нехай жінка задовольняється своєю залежністю і не помиляється на свій рахунок – природа обділила її, порівняно з більш сильною статтю» [3]. Тому в хлопчиках культивувалися сміливість, ініціативність, здатність самотійно ухвалювати раціональні рішення, вміння відстояти себе та своїх близьких, волелюбство та впевненість у собі. Характерно, що того самого очікували і від дівчат, адже за відсутності чоловіка жінка повинна була вміти виконувати всі його обов'язки, а за необхідності захистити себе та своїх дітей.

Водночас, на переконання Е. Еріксона, у часи, коли перші поселенці з великими труднощами завойовували у суворій природи свою господарську нішу, «сама жінка надавала життю витонченості й духовності, без яких спільнота розвалилася б. У своїх дітях вона бачила майбутніх чоловіків і жінок, яким доведеться стикнутися з контрастами нерухомої осілості й

кочовим життям». Тому жінка докладала чимало зусиль, щоб готувати їх до життя, формувати вміння долати суперечності у своєму середовищі, висувати нові цілі й відстоювати їх у жорстокій боротьбі. Це досяглося за допомогою вдосконалення англосаксонських моделей виховання дітей для того, щоб «уникнути ослаблення потенційних колоністів надмірною материнською турботою» [30].

Шлюб у той час розглядався як важлива комерційна угода між двома родинами, яка пов'язувалася з певною матеріальною вигодою. Після юридичного оформлення шлюбу, матеріальна вигода юридично закріплювалася і в установленому законом порядку переходила у власність тієї чи іншої сторони. Шлюбна угода не забезпечувала рівності сторін; домінуюча роль у сімейному союзі належала чоловікові. Це відбувалося і за умов матеріального достатку обох сторін, і тоді, коли одна з них отримувала значний посаг. Кількість розлучень у фермерських сім'ях була незначною. Досяглося це не за рахунок глибокого усвідомлення кожним подружжям своїх прав та обов'язків, повним визнанням їх і дотриманням, внутрішньою гармонією між членами родини, а завдяки панівним у тогочасному суспільстві нормам і моральним канонам, які засуджували розлучення.

Традиційним і найбільш популярним визначенням сім'ї на американському ґрунті вважається її розгляд як колективу, який очолюють партнери протилежних статей, що перебувають у шлюбі і мають дітей. На чоловіка покладається роль годувальника, і лише смерть розглядається як типова причина його виходу із сім'ї. Особливий акцент робиться на неучасті жінки в матеріальній підтримці родини [35].

Цей підхід домінував протягом 30–40-х років ХХ століття, коли нормативним ідеалом поставала розширена сім'я, яка об'єднувала значну кількість родичів. Її існування зумовлювалося економічною необхідністю: кілька поколінь жили разом, щоб більш успішно керувати сімейною фермою або бізнесом. Вважалося, що чим більшою буде чисельність працездатних членів, тим більшою економічною спроможністю володітиме сім'я.

У період 1974–1975 років близько 50 науковців із 25 університетів США залучилися до участі у великому проекті – створенні єдиної системи пояснювальних теоретичних моделей функціонування сім'ї. Загалом було виокремлено 24 сфери вивчення сім'ї: сімейна комунікація, рольова напруга і конфлікт, структура влади в сім'ї, молода сім'я, неповна сім'я та ін. (У. Берр, У. Гуд, К. Девіс, Л. Коттрелл, Г. Кристенсен, І. Най, І. Ранте, Р. Хілл). Одержані результати засвідчили, що стрижневими якостями, які визначають авторитет сім'ї, вважаються обов'язок, честь, субординація, взаємодопомога і підтримка. Коли сім'я функціонує як молекула суспільства, вона надає реальні можливості для всього доброго, цінного й необхідного для людської істоти. Через визнання «шлюбного союзу» сім'я стає «джерелом нового тілесного життя, яке в умовах респонсивної любові і турботи, що забезпечується системою батьківства та родичівства, виростає повноцінною особистістю, продуктивним учасником суспільного життя» [8, с. 20].

У сімейній парадигмі відображається фундаментальний образ соціального універсуму, що охоплює комплекс основоположних уявлень про суспільство та індивіда, тобто комплекс, який становить начебто субстрат найважливіших концепцій, теорій, течій певного історичного періоду. У сімейній парадигмі відбивається також система цінностей, якої дотримуються індивіди в певний історичний період часу. Тому не дивно, що на зміст сімейних цінностей у Сполучених Штатах Америки вагомий вплив справляють визнані в суспільстві цінності.

Пріоритетне місце серед американських цінностей традиційно посідає свобода, що виявляється в усіх сферах американського суспільства. Загалом ієрархія цінностей американців має такий вигляд: свобода, рівність, орієнтація на майбутнє, незалежність і самодостатність, індивідуалізм, суперництво, неофіційність, відкритість, ефективність, матеріалізм, оптимізм [18].

Під рівністю (equality) у США мають на увазі рівність можливостей. Однак це не означає загальної рівності. Американська система створює у людей упевненість у тому, що всі без винятку мають грати за однаковими правилами, а роль держави полягає в охороні цих правил. Почуття впевненості в цьому підтримує волю людей до підприємництва, наполегливої праці на будь-якому місці. І якщо в певні моменти люди потрапляють у несприятливі обставини, вони докладають зусиль, щоб досягти успіху [18].

Важливою цінністю в ідеології американців постає орієнтація на майбутнє, що слугує джерелом їх невичерпного оптимізму (can-do-spirit). Вони переконані в тому, що існують раціональні шляхи подолання труднощів і, якщо для цього необхідні якісь дії, їх треба здійснити. Активність – визначна якість американців, які не залишаються пасивними за несприятливих обставин, намагаючись подолати їх.

Основна цінність американців – незалежність та самодостатність (independence and self-sufficiency) найбільшою мірою демонструється в образі ковбоя. Уже в молодому віці приймаються незалежні рішення, а у 18 років більшість юнаків і дівчат залишає рідну домівку, їде на навчання. Зазвичай з цього часу вони ведуть самостійний спосіб життя, розв'язуючи проблеми без допомоги батьків. Вийти у світ і діяти самостійно вважається обов'язком молодих людей.

Незалежність та індивідуалізм (independence and individualism) у правильному розумінні не означають егоїзму, оскільки особистість служить суспільству, коли прагнучи досягти максимального успіху, робить у нього свій професійний внесок. Принцип індивідуальності заперечує вищість автоматичного авторитету. Справжній авторитет ґрунтується не на віці і значенні людей, а на їхньому справжньому впливові на справи та оточуючих. Недовіра до авторитетів завжди була і залишається одним з основних принципів американського життя.

Сучасне населення часто зберігає цінності перших американських поселенців протестантів-пуритан, які дали їм змогу вижити в складних умовах Нового Світу. Це – важка праця (hard-work), поміркованість у запитах (modesty in needs), самостійність (self-supporting), прагнення до духовного самовдосконалення (aspiration to spiritual self-improvement), ефективність (efficiency). На противагу офіційній християнській релігії, вони не вважають бідність священною.

Однією з найвищих національних цінностей, що покладаються в основу американського способу життя, вважається сім'я. Головна мета кожної американської сім'ї полягає у створенні умов, за яких кожний її член був би щасливим. При цьому акцентується на індивідуальній свободі кожного, що відрізняє американський інститут від інших [6]. Більшість американців намагаються зберегти репутацію гарного громадянина і сім'янина, підпорядковуючи цьому настановленню свою поведінку. Водночас деякі соціологи акцентують на тенденції кризи інституту сім'ї загалом. На підтвердження цієї думки Д. Попеное зауважує, що сім'я не в змозі виконувати свої основні соціальні функції з відтворення та соціалізації дітей, сексуального регулювання та економічного співробітництва [41]. Фамілізм (ототожнення себе із сім'єю, відданість їй, взаємодопомога, турбота про збереження цілісності сім'ї, підпорядкування інтересів членів сім'ї інтересам і добробуту сімейної групи загалом) як культурна цінність поступається іншим цінностям. У період «Я-покоління» на перше місце виходить індивідуальна особистість, а не сім'я.

Важливу роль серед сімейних цінностей в американському суспільстві відіграє ритуальність родинних звичаїв, яка набуває особливого змісту.

Сімейні цінності американців можна поділити на цінності взагалі (наприклад, уявлення про чесність і порядність) і цінності, пов'язані з поглядами на шлюб і сім'ю, на ідеальні моделі сімейної життєдіяльності.

Як приклад «традиційних» (тобто таких, що привнесені з минулого) американських цінностей, можна назвати: орієнтованість на культуру

певного класу, індивідуальну свободу, демократичність, прагнення до успіху, працелюбність як етичну норму, відданість ідеї прогресу. Американський дослідник Т. Кочран до таких цінностей залічує індивідуальну ініціативу та відповідальність, цілеспрямованість, особисті права індивіда, матеріальний успіх, віру у важливість освіти, домінування білих чоловіків [25]. Загальновизнаним є факт, що протягом усієї американської історії індивідуалізм і незалежність, особистісна свобода та обов'язок перед собою, перебуваючи в певній суперечності з обов'язками перед сім'єю і суспільством, становили основу життєвої філософії американців [6, с. 12].

Аналізуючи модель сім'ї з погляду якості внутрішньосімейних відносин, Х. Крістенсен вважає, що в ідеальній сім'ї поведінка індивідів сприяє максимальному розвитку всіх її членів; кожний з них повинен стимулювати цей розвиток (тобто, духовне зростання, самоідентифікація, покращення соціальних навичок і підвищення самооцінки, динамічні взаємини, інтерес до життя, досягнення зрілості та почуття соціальної відповідальності) на відміну від сім'ї, функціонування якої позначене наявністю значної кількості різних проблем [33]. У здоровій сім'ї панує згуртованість, солідарність, гордість одне за одного, любов, наступність і безпека. Тому не дивно, що батьки, навіть перевантажені роботою, вважають своїм обов'язком приділяти якомога більше часу своїм дітям, цікавитися їхніми успіхами і розвитком, виявляти інтерес до їхніх уподобань і проблем. Сімейні походи у природу, екскурсії, пікніки, хоча б регулярні вечери в колі сім'ї – важлива складова багатьох американських сімей.

Згідно з результатами опитування, яке у 1997 році провів американський журнал «Parents» («Батьки»), найбільш важливою цінністю батьки вважають навчання своїх дітей розуміти, що для них добре, а що погано, зробити їх прагматиками, які в усьому можуть знайти для себе користь. На другому місці виявилася цінність навчання дітей для забезпечення подальшого життєвого успіху та кар'єри. Традиційні уявлення

про поведінку статей оцінюються американськими батьками майже нарівні з терпимістю до сексуальних меншин, посідаючи третє і четверте місця в загальній ієрархії цінностей. Шлюб і сім'я виявилися на п'ятому місці. Шосте-восьме місця посіли дружба (у прагматичному розумінні), виховання гарних манер і вміння самопрезентації, дев'яте місце – віра в Бога, на десятому – працелюбність і вміння обмежувати свої потреби заробленим.

Водночас слід зауважити, що між американцями наявні відмінності як на етнічному, так і на територіальному рівнях. Наприклад, мешканці південних штатів, за винятком Флориди, характеризуються гостинністю, порівняно повільним перебігом життя, повагою до традицій. Жителі Нової Англії спокійні та менш експресивні, порівняно з представниками інших штатів. Техасці – більш самовпевнені, вольові, ніж жителі штатів Північного центру. Американці китайського походження надають більшого, ніж загал американців, значення освіти. Афроамериканці та американці італійського походження більш експресивні, ніж ті, чиї предки були вихідцями з північної Європи [11, с. 85–86]. Тому, беручи до уваги цю різноманітність, під час розгляду цінностей американської сім'ї слід урахувати те, що всі люди якоюсь мірою схожі між собою, а якоюсь мірою кожна людина є унікальною; між групами людей є певні подібності, а є й різкі відмінності.

Більшість 30-річних американців тільки починають замислюватися про створення сім'ї, а 90% з-поміж них нічого не знають про господарство та виховання дітей, не вміють спілкуватися, взаємодіяти з партнером. Непоодинокими є випадки, коли люди, які перебувають у шлюбі, відвідують різні курси, на яких їх навчають спілкуватися з чоловіком/дружиною, дітьми, планувати свій побут. Дорослі американці активно відвідують курси «Як подолати гнів», «Як припинити бити дружину», «Як стати відповідальним» та ін. Водночас слід зважати на те, що хоча для кожного американця сім'я має важливе значення, якщо сімейні інтереси вступають у конфлікт з інтересами роботи, тобто особистими, перевага часто надається останнім.

Американці переконані в тому, що сім'я має допомагати роботі, зміцнювати прибуток, а не заважати кар'єрному зростанню.

У 1996 році Шлюбним актом встановлюється термін «чоловік/жінка» (подружжя) для роз'яснення позиції уряду США щодо гомосексуальних шлюбів. Акт також затверджує положення про те, що чоловік або дружина є партнером протилежної статі. Більшість тогочасних дослідників сім'ї керувалися у її визначенні такими положеннями.

По-перше, «сім'я» розглядалася як осередок, що складається з чоловіка, дружини і неповнолітніх дітей.

По-друге, стверджувалося, що чоловік/батько – головний годувальник, тоді як жінка не бере участі у зароблянні грошей, особливо поки неповнолітні діти не досягли шкільного віку.

По-третє, найбільш вірогідною причиною втрати годувальника вважалася його смерть.

По-четверте, наголошувалося на тому, що лише ті індивіди, які входять до сімейного колективу, становлять його елемент, поєднуючи і розподіляючи соціальні та економічні ресурси [35].

Традиційні сімейні цінності всіляко підтримувалися на державному рівні політичною опозицією у дебатах, присвячених засудженню розлучень, збільшення кількості матерів-одиначок, акцентуванню на необхідності запровадження контролю за народжуваністю, запереченню прав одностатевих шлюбних союзів тощо [45, с. 87].

До традиційних сімейних цінностей у Сполучених Штатах Америки належать: заперечення дошлюбних статевих відносин; заперечення одностатевих шлюбів; віра у традиційну роль жінки в сім'ї; віра у християнські цінності; заперечення деяких елементів фемінізму; усіяка підтримка освіти; віра в програми і соціальну політику, які можуть захистити дітей від експлуатації; заперечення роз'єднання церкви і держави; віра в батька як главу сім'ї.

Водночас усе більшого визнання набуває думка про недоцільність, неправомірність і непридатність традиційної інтерпретації сім'ї, оскільки вона як соціальна та економічна структура є динамічною конструкцією, трактування якої має змінюватися відповідно до потреб сучасних американських громадян і громадянського суспільства. Не можна не брати до уваги і той факт, що хоча сім'я як колективний осередок «продовжує бути і модальною ситуацією, і нормативним ідеалом, зростає кількість розлучень, ставлячи жінку на чолі сім'ї; збільшується позашлюбна народжуваність, змінюючи реалії сімейного життя» [29].

Дослідники, які вивчають проблеми функціонування сім'ї та її цінностей, стверджують, що сімейна криза викликана не відмовою від традиційних цінностей, а потребою в сім'ї зі зміненою структурою, яка дає своїм членам змогу краще пристосуватися до різноманітності нових економічних і соціальних умов. Наприклад, С. Кунц переконана, що поява розмаїття сімейних типів стала наслідком доволі складних обставин, пов'язаних з економічним і політичним реструктуруванням, яке розпочалося наприкінці 1960-х років: закриття традиційних центрів зайнятості, знищення високооплачуваних робочих місць, створення робочих місць для жінок і неповнолітніх... Як наслідок, «сімейні цінності, які колись координували приватне життя з колишніми відносинами виробництва і розподілу, тепер не скоординовані з економічними і політичними тенденціями» [28, с. 257]. На думку дослідниці, у той час, коли спостерігалось прагнення державних діячів повернути увагу громадян до епідемії розлучених батьків і позашлюбних матерів, реальну провину за так звану «кризу сім'ї» треба шукати в економіці, у ринку праці та неадекватній політиці уряду, яка призвела до «підвищення приватних витрат на виховання дітей у поєднанні з доступністю для них у всіх сім'ях економічних і соціальних ресурсів» [28, с. 145].

Незважаючи на те, що проблема «сімейних цінностей» в американському суспільстві обговорюється вже понад 70 років, вона не втрачає своєї актуальності.

Починаючи з 1980 року, Республіканська Партія використовує поняття «сімейні цінності» для привернення уваги соціально консервативних виборців. Хоча «сімейні цінності» залишаються аморфним явищем, соціальні консерватори зазвичай розуміють під ним певні поєднання таких принципів (стосуються також виборчої платформи Республіканської Партії у 2004 році):

піднесення традиційного шлюбу і заперечення статевих стосунків поза шлюбом; підтримка традиційної ролі жінки в сім'ї; заперечення одностатевих шлюбів; заперечення легалізації абортів; підтримка освіти; підтримка політики, яка захищає дітей від насильства та експлуатації; віра в майбутнє, прогрес, гуманність; можливість досягти бажаного завдяки власним зусиллям [19].

Деякі американські християнські консерватори вважають свою релігію джерелом моральності і наголошують на тому, що нуклеарна сім'я має бути важливим елементом суспільства. Наприклад, Американська Асоціація Сімей існує для того, щоб мотивувати людей на перехід до культури, що відображає Біблійні заповіді та утверджує сімейні цінності.

Американська сім'я XXI століття найчастіше визначається як посттрадиційна, що не дотримується жодної чітко визначеної структурної моделі. Поряд із традиційною сім'єю, яка складається з батька, матері та їхніх дітей, з'явилися нові форми сімейного союзу. Мати-одиначка, батько-одинак, сім'ї з прийомними дітьми, наявність вітчима чи мачухи, непрацюючий батько, який опікується дітьми, – це лише кілька прикладів нових явищ, характерних для сучасного американського суспільства. Однак, як засвідчують соціологічні дослідження, 97 % американців, які живуть у традиційних сім'ях, і 88 % американців, які належать до нетрадиційного типу сім'ї, цілком задоволені своїм сімейним життям [43].

Але слід зазначити, що хоча в загальному вимірі сучасна американська сім'я не є однотипною, ті сімейні форми, які не відповідають нормативній моделі, зазнають послідовного інституційного неприйняття, хоча розлучення

і нетрадиційні сімейні утворення стали вже звичним явищем. Традиційна сім'я залишається нормою, з якою часто порівнюються всі інші сім'ї, з орієнтацію на неї формується сімейна політика Сполучених Штатів Америки. Тобто, «в суспільстві, де лише деякі люди живуть у сім'ях з традиційною структурою, закон продовжує надавати перевагу і привілеї саме цьому типу сім'ї» [32, с. 130]. Загалом сімейні закони оперують трьома базовими положеннями: по-перше, «люди можуть стати сім'єю тільки за народженням або завдяки шлюбу»; по-друге, «батьки – це люди, які складають пару, бажано одружену»; по-третє, «шлюб доступний лише двом гетеросексуальним людям» [32, с. 126]. Як наслідок, у США на соціальну та юридичну підтримку не можуть розраховувати люди, чиї сімейні відносини не позначені кровним зв'язком, усиновленням чи гетеросексуальним шлюбом. Надання чинним законодавством переваги певній сімейній структурі завдає шкоди й тим, хто приймає, і тим, хто не приймає традиційну форму сім'ї.

Отже, сімейна політика в США, орієнтована на сімейні цінності, створювалася під традиційний сімейний ідеал, тоді як визнання сім'єю того, що не відповідає традиційній моделі – сімей з одним із батьків, міжрасових сімей та ін. – продовжує осуджуватися з погляду закону; порушуються їхні юридичні, індивідуальні права і свободи. У засобах масової інформації та в Конгресі США тривають дебати навколо визначення сім'ї та її «найкращого» виду для стійкого функціонування суспільства «лібералів, консерваторів і прихильників прогресу (в тому числі більшості феміністок), які різняться поглядами на шлюб, жіночу рівність, виховання дітей і соціальний захист» [21, с. 52]. При цьому просімейні діячі доволі часто виступають проти політики, яка дала б сім'ям можливість одержати доступ до освіти та охорони здоров'я, підвищити заробіток усіх працюючих до такого рівня, щоб достатньою мірою забезпечити і захистити свої сім'ї [45]. Тобто, проголошення важливості традиційної сім'ї як найвищої цінності супроводжується руйнуванням матеріальних умов, необхідних для її ефективної життєдіяльності.

Орієнтація на суто традиційну сім'ю з чоловічим домінуванням для дієвого функціонування суспільства неоднозначно сприймається американськими дослідниками. Так, С. Кунц наголошує на можливості кожної форми сім'ї бути ефективною і цінною. Висловлюється припущення про те, що: «багато проблем, відповідальність за які зазвичай пов'язується з руйнуванням традиційної сім'ї, існує не тому, що ми дуже змінилися, а тому, що ми недостатньо змінилися; це й зумовлює відставання у доборі справедливого оцінювання пристосованості поведінки та державних інститутів до нових реалій, які спричинюють проблеми в сучасних сім'ях» [28, с. 109]. С. Кунц переконана у необхідності винайдення способів піднесення посттрадиційної сім'ї у всіх її формах, надання сімейним цінностям не уявно повчального, а морально неупередженого змісту.

Перегляд сімейних цінностей означає насамперед визнання багатоманітності сімейних форм і шлюбних відносин, як нетрадиційних, так і традиційних, посилення турботи про привласнення дітьми справжніх цінностей. Враховуючи те, що США завжди були країною з різноманітністю етнічних, релігійних і культурних традицій, висловлюється думка про доцільність розвитку плюралістичної соціальної моделі, яка б містила різні сімейні утворення. Щодо традиційних цінностей, їх слід змінювати «шляхом посилення відповідальності і турботи одне про одного та особливо про дітей» [28, с. 109]. Для цього треба «відмовитися від ілюзій про необхідність відтворення деякої міфічної традиційної сім'ї, винайти нові сімейні традиції і способи відтворення старих, не впадаючи у ностальгію за минулим і не виявляючи презирства до людей, чиї сімейні цінності відрізняються від наших» [28, с. 277–278].

За словами Дж. Стасей, сімейні цінності справді є життєво важливими для стабільності американського суспільства, але вони мають відобразити його сутність. Для цього треба «демократично перевизначити сімейні цінності шляхом розширення прав, обов'язків, способів і легітимності різних інтимних відносин» [45, с. 77]. Реальні демократичні сімейні цінності мають

забезпечити більш якісні програми турботи про дітей, чиї батьки працюють; доступ до установ охорони здоров'я для батьків, дітей і людей похилого віку; спільне проживання; оплачувану відпустку для працюючого населення і більш гнучкі графіки роботи та іншу політику в сфері зайнятості, сприятливу для сім'ї.

Вагомий вплив на інтерпретацію сімейних цінностей справив фемінізм, «спосіб думок і практика якого особливо наголошують на цінності взаємного зростання, самореалізації та співробітництва шлюбних партнерів у вихованні дітей. За такого бачення взаємин поважаються потреби один одного, кожен має права і не боїться підпорядкування чи приниження з боку іншого» [36, с. 77]. Згідно з поглядами Б. Хукса, феміністські цінності любові, взаємної поваги, турботи, відповідальності, співчуття і чесності мають стати сімейними цінностями. Адже «люблячі батьки, незважаючи на те, є сім'ї повними чи неповними, геями або натуралами, очолювані жінками чи чоловіками, швидше виховують здорових, щасливих дітей з почуттям власної гідності» [36, с.77]. Рівність, взаємна повага і справедливість завжди були в центрі теорії і практики феміністського руху. Незважаючи на це, фемінізм протягом доволі тривалого часу вважався антисімейним. Насправді, фемінізм завжди був за, а не проти сім'ї.

Наведені погляди на сутність сімейних взаємин як ціннісних пріоритетів американської сім'ї підтримує М. Хаттер, зазначаючи, що «батьки і діти повинні чуйно ставитися до потреб одне одного. У сім'ї має панувати атмосфера взаєморозуміння, коли всі разом поділяють незгоди і радості, усвідомлюють, що для кожного з них життя виходить далеко за межі сім'ї. Це зовнішнє або інше життя також треба брати до уваги під час формування взаємин один з одним» [16, с. 11].

Один із парадоксів сучасної Америки полягає в тому, що людина обирає сім'ю як свій ідеал, але не бажає зберігати її, якщо ідеал не виправдовує себе. У цьому виявляється суперечність між високою цінністю сім'ї (у всіх соціологічних опитуваннях сім'я посідає перше місце, оскільки

більшість жінок і чоловіків орієнтовані на щасливу сім'ю, тобто сім'ю, здатну забезпечити емоційний комфорт для всіх її членів) та доволі високою кількістю розлучень (у 47% американських сімей хоча б для одного з подружжя цей шлюб є другим) [46]. Якщо створена сім'я не відповідає ознакам «щасливої», подружжя легко руйнує її і шукає заміну.

Незалежність, кар'єрне зростання, розвиток внутрішнього світу набули статусу пріоритетних цінностей не лише для значної кількості американських чоловіків, а й для більшості жінок, які вважають, що свободу особистості можливо досягти лише шляхом саморозвитку, іноді завдяки відмові від загальноприйнятої моралі, порушенню стандартів і життєвих стереотипів. Можливість мати власний прибуток надає жінці більшу самостійність, змінюючи структуру сімейних відносин, традиційних функцій у сім'ї.

Реалії сьогодення породжують і формують орієнтацію на досягнення певних цінностей, які б відповідали новому типу суспільства, провідною характеристикою якого є потреба виходу на «арену» індивіда, який бере активну участь у його життєдіяльності, реалізуючи свої здібності (продуктивна орієнтація). Відповідно, замість підпорядкування інтересів членів сім'ї інтересам і добробуту сімейної групи (авторитарна сім'я), активізується тенденція врахування інтересів кожного її члена. Усе більшого визнання набуває модель американської сім'ї як осередку суспільства, де головна увага приділяється розкриттю індивідуального потенціалу батьків і дітей для його подальшої реалізації на благо суспільства.

І хоча у США не існує єдиного переліку сімейних цінностей, оскільки вони різняться в кожній сім'ї, є певні цінності, як мають тенденцію до набуття загального характеру. За своїми властивостями ці цінності поділяються на певні групи:

Соціальні цінності – охоплюють такі їх різновиди, як мир, справедливість, свобода, рівність та покращення суспільства. На рівні сім'ї вони набувають уособлення в таких положеннях: не завдавати шкоди іншим

і водночас захищати тих, хто не може захистити себе сам; дотримуватися поваги і ввічливості у взаєминах з іншими; пропонувати свій час і свої здібності іншим; виявляти щедрість у тому, що маєш; бути чесним з іншими; залучатися, по можливості, до роботи в команді.

Релігійні цінності – групуються навколо уявлень про те, як люди сприймають самих себе та інших, керуючись постулатами віри. Кожна віра має свої постулати, однак є багато вірувань, які поділяються різними вірами. Релігійні цінності передбачають: вияв співчуття до тих, хто потребує цього; таке ставлення до інших, якого прагнеш до себе; постійне духовне та інтелектуальне зростання; скромність у відносинах з іншими; вияв поваги та ненасильства у відносинах з іншими.

Трудові цінності стосуються філософії трудової діяльності, фінансів, способів витрати грошей. Для дітей такі цінності передбачають ставлення до школи та навчання. Прикладами трудових сімейних цінностей можуть бути настановлення на: якнайкраще виконання своєї роботи; роботу в команді; витрату лише частини заробітної плати; знаходження можливості для вияву своїх ідей та здібностей; відчуття гордості за свої досягнення; високе поцінування освіти; усвідомлення значення своєї трудової діяльності для суспільства; увагу до своїх співробітників, однокурсників, громадян [20].

Останнім часом поняття «сімейні цінності» все частіше використовує у своїх виборчих кампаніях Демократична Партія, хоча подає їх дещо інше трактування. До сімейних цінностей нею віднесено: рівень життя; універсальну охорону здоров'я; визнання одностатевих шлюбів; визнання нетрадиційної сім'ї (домогосподарство з одним із батьків, одностатеві шлюби); соціальні програми та фінансова підтримка сімей.

Отже, сімейні цінності, з погляду американських науковців, охоплюють усі уявлення про нормальне функціонування сім'ї і зазвичай передаються від покоління до покоління. Вони покликані допомогти її членам визначитися з поведінкою у різних ситуаціях, у здійсненні

правомірного вибору, керуючись спільними для тієї чи іншої сім'ї пріоритетами.

Ті, хто сповідує більш сучасні погляди щодо сімейних ідеалів, мають можливість робити вибір між різними видами цінностей. Прогресивні сім'ї є більш вільними у виборі своїх цінностей, порівняно з традиційними системами віри. Серед сучасних сімейних цінностей найбільш визнаними є такі:

- підтримка моделі, спрямованої на піднесення загального життєвого рівня сім'ї;

- можливість існування нетрадиційних сімей, які можуть створюватися партнерами однієї статі, а також батьками-одинаками, ґрунтуватися на тривалих полігамних зв'язках;

- віра в Програму планування сім'ї, яка дозволяє контрацепцію;

- державна допомога сім'ям;

- підтримка статевого виховання в школах;

- виховання толерантності, терпимості і розуміння щодо альтернативних способів життя;

- універсальна охорона здоров'я і закони, які підтримують сім'ю (декретна, особиста, сімейна відпустка);

- свобода релігії.

При цьому, незважаючи на те, чи підтримує сім'я традиційні сімейні цінності, чи віддає перевагу їх сучасним різновидам, обидві категорії переконані в тому, що такі цінності мають забезпечувати життєдіяльність сім'ї як колективу, члени якого люблять і турбуються один про одного. Обидві групи прагнуть закласти моральні якості та сформувати сильний характер у своїх дітей.

Пропонуючи наведені переліки різних видів сімейних цінностей, американські фахівці наголошують, що всі вони є орієнтовними. Кожна сім'я повинна шляхом їх обговорення вибрати для себе ті, що будуть цінуватися всіма членами сімейного колективу – як дорослими, так і дітьми. Під час

вибору цінностей для своєї сім'ї рекомендовано керуватися такими положеннями:

- усвідомлення наслідків перед тим, як щось зробити;
- опора на релігію;
- обговорення позитивних і негативних моментів, якщо сучасні цінності входять у суперечність із традиційними;
- проведення спільного часу як сім'я, не забуваючи при цьому про особисті інтереси кожного;
- керування обраними цінностями, а не лише їх проголошення;
- ставитися одне до одного (у сім'ї та поза нею) з увагою і повагою;
- постійне пізнання нового;
- відзначення успіху.

У США поняття «сімейні цінності» доволі часто використовують у контексті християнських цінностей. Дослідження засвідчують, що:

- 52 % жінок і 42 % чоловіків пов'язують сімейні цінності з коханням, турботою, взаємодопомогою;
- 38 % жінок і 35 % чоловіків – з розрізненням добра і зла, наявністю позитивних цінностей;
- 2 % жінок і 1 % чоловіків розуміють сімейні цінності в термінах «традиційної сім'ї».

У молодіжному середовищі характеристики, які є бажаними в партнерові, значно різняться залежно від конкретної мети: просто провести разом час, сходити на побачення чи мати більш серйозні, довготривалі стосунки. Доволі часто риси шлюбного партнера значно збігаються з критеріями вибору партнера взагалі.

Вагому роль відіграє соціальне походження. Однак лише ¼ американців визнають цей фактор принциповим у прогнозуванні щасливого шлюбу. Однак згода за політичними питаннями часто не береться до уваги. Простежується деякий прояв «плюралізму поглядів» і високої толерантності,

а також американської норми поведінки під час соціальних контактів – «не розмовляти про політику» (stop talking politics).

Основна відмінність між характеристиками партнера та подружжя полягає у мірі відданості обраниці та своїм обіцянкам (commitment). Це означає відданість, обов'язковість, бажання зберігати вірність і віддавати час і сили для того, щоб досягти вищих цілей у взаєминах і продовжити близькі, емоційно насичені відносини між індивідами, тобто – втілення справжньої близькості. Унаслідок того, що стандарти й очікування від шлюбу підвищилися, американці доволі боляче й обережно ставляться до того, як їхній партнер (особливо якщо він чи вона претендують на роль чоловіка/дружини) здатний виконувати взяті на себе зобов'язання навіть на рівні заручин. Це стосується представників обох статей, тоді як раніше чітко розрізнялися дівчата, з якими просто ходили на побачення, й ті, стосовно яких планувалися більш серйозні наміри [6, с. 46].

При цьому сприйняття чоловіками і жінками самого феномену commitment позначене відмінністю: чоловіки надають великого значення комфорту та задоволенню, яке забезпечує спілкування, дружнім відносинам і повазі свободи одне одного; вони часто переконані в тому, що їхні погляди повністю збігаються з поглядами жінок. Стосовно жінок, вони чітко усвідомлюють гендерні відмінності в уявленнях про зобов'язання і вважають найбільш значущими у таких настановленнях сексуальну ексклюзивність і прагнення якомога довше підтримувати взаємини. Американцям часто важко визначити дилему любові, зверненої до оточуючих, і любові до самого себе. Остання нерідко домінує, перебуваючи у гармонії з постулатом індивідуалізму. Найбільш доцільним вважається досягнення певного балансу свободи та незалежності з любов'ю до оточуючих [6, с. 46].

На цей час у межах національної культури не сформувалися сталі уявлення щодо нових стандартів відносин і основ взаємної відповідальності у сім'ї. Наприклад, експерт з питань сім'ї А. Рейсс вважає, що американці прагнуть нової етики відносин: вони бажають мати якісь керівні принципи

поведінки в особистому житті, щоб взаємини з протилежною статтю оцінювалися не в кількісному, а в якісному вимірі. Одне з принципових запитань, які ставлять одне одному закохані: «Чи можу я довіряти тобі?» [40, с. 1]. Невпевненість одне в одному іноді буває настільки великою, що все спілкування спрямовується на те, щоб з'ясувати, наскільки один партнер у майбутньому може виправдати очікування іншого.

Інше ключове поняття нової філософії відносин – прагнення до відкритого спілкування (open communication). Питання полягає не в тому, щоб з'ясувати відносини, а в тому, як це зробити правильно і з максимальним ефектом. Разом із тим в американській культурі триває боротьба між двома протилежними групами очікувань від міри відкритості під час спілкування з партнером. З одного боку, продовжує діяти стереотип стриманого, малоемоційного чоловіка та експресивної жінки. З іншого боку, все більшого визнання набуває й новий імідж чоловіка, який прагне емоційної близькості, не лише розраховує на емоційну підтримку, а й сам здатний надавати її [44, с. 305].

Незважаючи на популяризацію таких настановлень, більшість молодих людей вважають, що з'ясування відносин не завжди веде до їх поліпшення. Вони визнають, що іноді у них виникає побоювання перед зміною відносин: або один із партнерів заздалегідь передбачає реакцію іншого, але не знає, як її змінити, або з'ясування відносин відбувається настільки незграбно, що призводить до негативних результатів.

Опис позитивних рис партнера і подружжя позначений романтизмом – в обох випадках перші місця посідають турбота, любов, чесність, почуття гумору, здатність до розуміння та вміння спілкуватися, надійність. Половина респондентів зазначили вірність. Для подружжя велику вагу має орієнтованість на дітей. Потяг одне до одного і привабливість вказали лише 7% респондентів. Американці прагнуть бачити у своєму партнерові розумну людину, готову до компромісів і до того, щоб, не забуваючи про себе, враховувати інтереси і бажання іншого [6, с. 48].

За даними популярної преси, образ «ідеального» партнера містить насамперед гарний характер, вірність, цілісність, порядність, надійність, доброту (має особливе значення) і чесність. Сучасний чоловік повинен сприймати дружину такою, якою вона є, підтримувати її емоційно; жінки цінують розуміння, відкритість у спілкуванні як найбільш привабливі якості чоловіка, вони почали менше уваги приділяти фінансовим аспектам, оскільки багато з них самі орієнтовані на трудову діяльність або кар'єру.

На погляд респондентів, відносини мають характеризуватися дружбою, наявністю взаємних інтересів, схожих цінностей (з приводу принципових моментів – фінансових питань, дітей, їх виховання, спілкування зі своїми сім'ями і друзями). Опитування читачок одного з найстаріших жіночих журналів «Ladies Home Journal» засвідчило, що 49 % жінок закохалися в своїх чоловіків через їхнє почуття гумору, 36 % зазначили, що у них з чоловіком було однакове бачення майбутнього; для 35 % вирішальним чинником виявилася зовнішність і те, що майбутній чоловік був найближчою людиною, другом. Інші відповіді (у порядку переваги) містили такі характеристики: романтичність, бажання створити сім'ю, сексуальні якості і, нарешті, фінансовий потенціал партнера. Щодо рішення пов'язати своє життя з цією людиною, пріоритети одержали: однакове або схоже бачення майбутнього (39 %), дружба (28 %), почуття гумору (14 %), бажання створити сім'ю (13 %), романтизм, фінансові перспективи (11 %) [39, с. 96]. Важлива роль відводиться почуттю гумору, здатності брати на себе зобов'язання, відкритість щодо своїх надій і побоювань [48].

Любов постає як різнорівнева цінність – мотив і підґрунтя шлюбу. Майже всі американці, які подають заяви для одержання документів про реєстрацію шлюбу в мерії, запевняють, що вони кохають одне одного. Кохання продовжує розглядатися як першооснова для вибору партнера в житті. Навіть якщо шлюб укладається через інші мотиви, люди намагаються переконати самих себе та оточуючих, що вони закохані. Багато хто вважає,

що вступати в шлюб без кохання – аморально, навіть трагічно. Образ романтичного кохання як необхідної умови вступу в шлюб настільки глибоко проник в американську життєву філософію, що масова культура і суспільство загалом начебто «навчають» американців закохуватися [23].

На рівні ціннісних орієнтацій затвердився принцип гнучкого розподілу гендерних ролей, їх взаємопроникнення, що свідчить на користь збільшення егалітарних тенденцій. Однак збереження деяких стереотипів щодо чіткої відмінності між гендерними ролями взагалі та в шлюбі зокрема, поява нових, більш ліберальних поглядів ускладнює досягнення збалансованості між цими підходами.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що проблема сімейних цінностей в американському суспільстві сягає часу його виникнення. На кожному історичному етапі розвитку цього соціального інституту домінували ті чи інші сімейні цінності, сутність яких значною мірою зумовлювалася місцем сім'ї в системі інших соціальних інститутів, настановленнями щодо структури сімейного мікроколективу, поглядами на його функції і розподіл сімейних ролей.

Характерні для сучасного суспільства трансформації зумовили розхитування традиційних, у тому числі й сімейних, цінностей.

Сьогодні тип шлюбності визначається зниженням частки офіційних шлюбів, відкладанням шлюбу на більш пізній віковий період. На зміну єдиного типу шлюбу приходять їх різноманіття, що супроводжується розширенням свободи вибору для чоловіків і жінок, рівністю обох партнерів. Посилюється тенденція самореалізації, особистісного розвитку та індивідуального способу життя, домінування раціональних регуляторів поведінки над нормативними, що безпосередньо позначається на формуванні сім'ї, виборі її пріоритетних цінностей.

ПІСЛЯМОВА

Проведений теоретичний аналіз формування сімейних цінностей в учнів загальноосвітніх шкіл дав змогу зробити такі висновки.

На основі аналізу наукових джерел і психолого-педагогічних досліджень з проблеми сімейних цінностей, зіставляючи різні науково-методологічні і теоретичні підходи (екзистенціальної філософії, синергетики, акмеології, герменевтики тощо), ми певні того, що основою сімейних цінностей дітей шкільного віку є духовно-моральні цінності.

У результаті дослідження було уточнено поняття «традиційні сімейні цінності», яке ми розуміємо як визнану суспільством сукупність світоглядних уявлень і моральних настанов про сім'ю, заснованих на традиційному розумінні інституту сім'ї, подружніх та батьківсько-дитячих взаємин у ній, що впливає на вибір сімейних цілей, способів організації життєдіяльності сім'ї та взаємодії її членів і забезпечує культурне та демографічне відтворення українського суспільства. Сімейні цінності, як складова фундаменту всієї культури людства, в ідеалі мають бути сформовані відповідно до загальнолюдських цінностей і цінностей суспільства, в якому живе сім'я. У нашому розумінні це такі цінності, як любов, турбота, взаєморозуміння, терпіння, вірність, повага, співчуття, взаємопідтримка, щирість, довіра та ін. Названі цінності становлять підґрунтя життєдіяльності родини.

Визначено критерії і показники сформованості сімейних цінностей у дітей шкільного віку: когнітивний (знання про сім'ю як цінність; знання цінностей сімейного життя і спілкування: вірності, поваги, злагоди, доброзичливості, емпатійності, терпимості, довіри у батьківсько-дитячих взаєминах); емоційно-ціннісний (сформованість ціннісних орієнтацій; мотивація до набуття взаєморозуміння, терпимості, довіри у взаєминах, поваги, злагоди, доброзичливості, емпатійності); діяльнісний (здатність до прояву взаєморозуміння, доброзичливості, терпимості, довіри у взаєминах, поваги, злагоди, доброзичливості, емпатійності).

Схарактеризовано високий, середній, низький рівні сформованості сімейних цінностей у дітей шкільного віку. Показники кожного рівня визначено за допомогою відповідного діагностичного інструментарію:

методів вивчення документальних джерел, анкетування, бесіди, спостереження, методу незакінчених речень, опитувальників («Шкала емоційного відгуку» А. Меграбяна и Н. Епштейна), тесту опису поведінки К. Томаса, адаптованого Н. В. Гришиною, проблемних ситуацій, творів-есе на тему «Цінності моєї сім'ї», «Сімейні традиції нашої родини», «Закони нашої сім'ї» тощо.

Проведена педагогічна діагностика засвідчила недостатній рівень сформованості сімейних цінностей у дітей шкільного віку (лише 6% молодших школярів; 9% підлітків; 14% старшокласників виявили високий рівень сформованості сімейних цінностей). Причиною низького рівня сформованості сімейних цінностей у дітей шкільного віку є: незадовільність методичного забезпечення педагогічних працівників загальноосвітніх шкіл щодо формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку; недостатня увага батьків до формування у дітей сімейних цінностей; неповне використання потенціалу позаурочної діяльності з формування сімейних цінностей. Внаслідок цього діти шкільного віку показали недостатню глибину та повноту знань щодо сімейних цінностей (знань про сім'ю як цінність; знання цінностей сімейного життя і спілкування: вірності, поваги, злагоди, доброзичливості, емпатійності; цінностей взаєморозуміння). Загальний рівень сформованості готовності школярів до майбутнього сімейного життя та усвідомленого батьківства не відповідає сучасним суспільним вимогам.

Подоланню цих труднощів, підвищенню ефективності формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку сприяли спрогнозовані нами соціально-педагогічні умови, до яких ми віднесли: підготовку педагогів загальноосвітніх шкіл до формування сімейних цінностей у дітей підліткового та старшого шкільного віку; науково-методичне забезпечення процесу формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в нових соціокультурних умовах; урахування зарубіжного досвіду, соціальних чинників та їх трансформації в контексті сімейних цінностей сучасної родини; формування у дітей молодшого підліткового віку цінностей взаєморозуміння; виховання у старшокласників цінностей сімейного життя і спілкування.

Реалізація визначених умов здійснювалася у процесі експериментальної роботи, яка передбачала ознайомлення педагогів загальноосвітніх шкіл зі станом сформованості сімейних цінностей у школярів загальноосвітніх шкіл; змістове і методичне забезпечення виховного процесу (методичні розробки занять зі школярами відповідно до кожної підтеми; цикл лекцій для педагогів загальноосвітніх шкіл з проблеми формування сімейних цінностей у школярів загальноосвітніх шкіл).

Дослідження підтвердило, що основою формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку є спрямованість керівництва і педагогічних колективів на вирішення цього завдання, усвідомлення актуальності та необхідності такого аспекту професійної діяльності, бажання ефективно здійснювати її.

На цьому етапі роботи було виявлено найбільш ефективні методи роботи з *дітьми шкільного віку* щодо формування сімейних цінностей (тренінгові заняття, консультації, тематичні бесіди, виховні години тощо). Напрямок роботи з *педагогічним колективом* охоплює проведення занять із педагогами у формі семінару, консультації та круглого столу, із *батьківським колективом* – консультування, батьківські збори, круглий стіл, проведення масових заходів спільно з дітьми тощо.

Одержані результати довели ефективність обґрунтованих педагогічних умов формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку. Кількість дітей шкільного віку з низьким рівнем сформованості сімейних цінностей зменшилася на 14,0 %, із середнім – зросла на 7,9 %; з високим – 6,2 %.

Стабільна динаміка підвищення рівнів сформованості сімейних цінностей дітей експериментальної групи свідчить про педагогічну доцільність та ефективність теоретично обґрунтованих та експериментально перевірених педагогічних умов формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в нових соціокультурних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Література до першого розділу

1. Анисимов С. Ф. Духовные ценности: производство и потребление / С. Ф. Анисимов. – М. : Мысль, 1988. – 178 с.
2. Берулава М. Н. Нация в опасности / М. Н. Берулава // Педагогика. – 2009. – № 5. – С. 3–6.
3. Бех І. Концепція виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітньої школи / Бех І., Ганнусенко Н., Чорна К. // Українське релігієзнавство. – Тематичний випуск: «Мораль. Релігія. Освіта». – 2005. – № 4 (зб.). – С. 265–281.
4. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер. – М. : Юрист, 1994. – 54 с.
5. Виндельбанд В. Философия и трансцендентальный идеализм / В. Виндельбанд // Логос. – М. : Тип. «Печатное дело» Ф. Я. Бурге, 1910. – Кн. 2. – С. 1–14.
6. Войтко В. І. Етика сімейного життя, сімейних відносин / В. І. Войтко. – К. : 1981. – 70 с.
7. Гноевая О. Н. Становление готовности старших учащихся к семейной жизни в условиях деятельности психолого-педагогического отделения реабилитационного центра : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / О. Н. Гноевая. – Петропавловск-Камчатский, 2006. – 20 с.
8. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К. : Либідь, 1997. – 374 с.
9. Гулыга В. А. Истоки духовности / В. А. Гулыга // Лит. учеба. – 1988. – № 2. – С. 144–148.
10. Духовні цінності українського народу / С. М. Возняк, В. І. Кононенко, І. В. Кононенко, В. В. Луць, В. П. Москалець, В. М. Фомін ; Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. – К.; Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 293 с.
11. Дюжев Д. В. Специфика формирования информационного общества в Украине: история и современность / Д. В. Дюжев // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2. – С. 130–135.
12. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм. – М. : Терра, 2008. – 400 с.
13. Єжова О. О. Виховання особистості у новій соціокультурній реальності / О. О. Єжова // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2013. – № 7 (33). – С. 69–75.
14. Елизаров А. Н. Ценностные ориентации неблагополучных семей / А. Н. Елизаров // Социологические исследования. – 1995. – № 7. – С. 93–97.
15. Ерасов Б. С. Социальная культурология : пособ. для студ. высших учеб. заведений / Б. С. Ерасов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 591 с.

16. Ещё раз о любви: Беседы о семье. – М. : Даниловский благовестник, 2010. – 216 с.
17. Здравомыслов А. Г. Социология российского кризиса (ст. и докл. 90-х годов) / А. Г. Здравомыслов. – М., 1999. – 352 с.
18. Знанецкий Ф. Исходные данные социологии / Ф. Знанецкий // Американская социологическая мысль : тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 240 с.
19. Карабанова О. А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования : учеб. пособ. / О. А. Карабанова. – М. : Гардарики, 2006. – 320 с.
20. Карпенко З.С. Психологічні основи аксіогенезу особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук за спец. : 19.00.07 / З. С. Карпенко. – К., 1999. – 33 с.
21. Квіткін П. В. Духовне життя соціуму в умовах становлення інформаційного суспільства / П. В. Квіткін // Наук. записки Харк. ун-ту повітряних сил. Соціальна філософія, психологія. — Х. : ХУПС, 2008. – Вип. 1 (30). – 244 с. – С. 37–49.
22. Кравець В. Психологія сімейного життя : навч. посібник / В. Кравець. – Тернопіль, 1995. – 696 с.
23. Кузина И. Г. Социальные и личностные факторы трансформации ценностных ориентаций семьи в современном российском обществе / И. Г. Кузина, А. В. Винокурова // Вестник Дальневосточного гос. технического ун-та. – 2009. – № 1 (1). – С. 156.
24. Куцепал С. В. Homo virtualis – людина ХХІ століття? / С. В. Куцепал // Гуманістичний вимір інформаційного суспільства : матеріали всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. [Філософські семінари. Випуск 7] / Мін-во освіти і науки, Полтавський нац. тех. ун-т ім. Ю. Кондратюка. – Полтава : ПолтНТУ, 2008. – С. 23–27.
25. Кучмаева О. В. Трансформация института семьи и семейные ценности / О. В. Кучмаева, М. Г. Кучмаев, О. Л. Петрякова // Вестник славянских культур. – 2009. – Т. XIII, № 3. – С. 20–29.
26. Лисенко М. В. Інформаційне суспільство як теорія і практика сучасності / М. В. Лисенко // Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка : Розділ 3. Педагогіка зб. наук. пр. – К. : ІВЦ «Політехніка», 2007. – № 2 (20) – Ч. 1. – С. 23–26.
27. Макаревич М. А. Ценность / М. А. Макаревич // Энциклопедический социологический словарь / под общ. ред. Г. В. Осипова. – М. : Изд-во ИСПИ РАН, 1995. – С. 871–872.
28. Макаренко А. С. Книга для батьків : пер. з рос. / А. С. Макаренко. – К. : Рад. школа, 1980. – 327 с.
29. Олпорт Г. Становление личности : избранные труды / [пер. с англ. Л. В. Трубициной и Д. А. Леонтьева] ; под общ. ред. Д.А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – 456 с.

30. Рижанова А. О. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / Рижанова Алла Олександрівна. – Х., 2004. – 456 с.
31. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 508 с.
32. Рукавишников В. О. Социальная динамика и социальная напряженность в обществе переходного периода : сб. Личность и семья в эпоху перемен / В. О. Рукавишников // Демография и социология. – М., 1994. – Вып. 11. – С. 31.
33. Савинов Л. И. Социокультурная детерминация ценностных ориентаций семьи : автореф. дисс. на соискание науч. степени д-ра социол. наук : спец. 22.00.04 / Л. И. Савинов. – М., 1996. – 35 с.
34. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. – К. : ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 248 с. 6. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – К. : АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.
35. Слостенин В.А. Введение в педагогическую аксиологию : [учеб. пособие для студентов вузов] / В. А. Слостенин, Г. И. Чижакова. – М. : Академия, 2003. – 192 с.
36. Сомов М. А. Ценностные ориентации как предмет психологического исследования / М. А. Сомов // Социальная психология: Практика. Теория. Эксперимент / под ред. В. В. Козлова. – М. : ДИА-пресс, 2000. – Т. 3. – 152 с.
37. Спенсер Г. Научные основания нравственности. Данные науки о нравственности / Г. Спенсер. – М. : Изд. ЛКИ, 2008. – 336 с.
38. Сурина И. А. Ценностные ориентации как предмет социологического исследования / И. А. Сурина. – М., 1996. – 130 с.
39. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 3. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. – 670 с.
40. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
41. Тугаринов В. П. О ценностях жизни и культуры / В. П. Тугаринов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1960. – 124 с.
42. Фоменко А. М. Свобода особистості у контексті «інформаційного суспільства» / А. М. Фоменко // Вісн. Нац. авіац. ун-ту. Серія: Філософія. Культурологія : зб. наук. пр. – К. : НАУ, 2008. – № 1 (7). – С. 103–107.
43. Федулова А. Б. Семья и семейные ценности: Философско-аксиологический анализ : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Федулова Анна Борисовна. – Архангельск, 2003. – 252 с.
44. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.
45. Фромм Э. Искусство любить / Э. Фромм // Психология и психоанализ любви : хрестоматия / сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : Издательский дом БАХРАХ-М, 2002. – 688 с.

46. Шульга Р. П. Искусство и ценностные ориентации личности / Р. П. Шульга. – Киев : Наукова думка, 1989. – 120 с.
47. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкис. – СПб. : Питер Ком, 2008. – 672 с.
48. Values in education in values / Ed. Bu J. Halstead and M. Taylor.– London : The Falmer press, 1996. – 297 p.
49. Rocheach M. The Nature of Human Values / M. Rocheach. – New York : Free Press, 1973. – 483 p.

Література до другого розділу

1. Андреева Г. М. Принцип деятельности и исследование общения / Г. М. Андреева. – Прага, 1981. – 115 с.
2. Архангельский Л. М. Социально-этические проблемы теории личности /Л. М. Архангельский. – М. : Мысль, 1974. – 221 с.
3. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І. Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
4. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Волинська, З. В. Огороднійчук [та ін.]. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
5. Волоцкая З. М. Жестовая коммуникация и ее место среди других систем человеческого общения / З. М. Волоцкая. – М. : 1962. – С. 65–77.
6. Гулыга А. В. Эстетика в свете аксиологии / А. В. Гулыга. – СПб : Алетейя, 2000. – 447 с.
7. Данилин Е. Н. Некоторые вопросы педагогического общения / Е. Н. Данилин // Ср. спец. образование. – 1985. – № 12. – С. 39–41.
8. Карнеги Д. Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. Как выработать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. Как перестать беспокоиться и начать жить / Д. Карнеги. – Алма-Ата : Анатілі. – 1991. – 493 с.
9. Джидарьян И. А. Психология общения и развития личности / И. А. Джидарьян // Психология формирования и развития личности. – М. : 1981. – 342 с.
10. Добрович А. Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения / А. Б. Добрович. – М. : Просвещение, 1987. – 206 с.
11. Каган М. С. Мир общения: Проблемы межсубъектных отношений / М. С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – 319 с.
12. Карпенко З. С. Аксиопсихологія особистості / З. С. Карпенко. – К. : ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1998. – 216 с.
13. Ковалев С. В. Азбука семейной жизни / С. В. Ковалев. – М. : Педагогика, 1990. – 326 с.
14. Кон И. С. Психология ранней юности : кн. для учителя / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. 255 с.
15. Леонтьев А. А. Педагогическое общение / А. А. Леонтьев. – М. : Знание, 1979. – 47 с.
16. Леонтьев А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. – Тарту : Тартус. гос. ун-т, 1974. – 219 с.

17. Лисина М. И. Возрастные и индивидуальные особенности общения со взрослыми у детей от рождения до семи лет : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра психол. наук. – М., 1974. – 36 с.
18. Лисина М. И. Проблемы онтогенеза общения / М. И. Лисина. – М. : Педагогика, 1986. – 143 с.
19. Лихачов Б. Педагогика. Курс лекций / Б. Лихачов. – М. : Прометей, 1996. – 464 с.
20. Ломов Б. Ф. Категории общения и деятельности в психологии / Б. Ф. Ломов // Вопросы психологии, 1979, № 8. – С. 73–75.
21. Ломов Б. Ф. Общение как проблема общей психологии / Б. Ф. Ломов // Методологические проблемы социальной психологии. – М. : Наука, 1975. – С. 124–135.
22. Макаренко А. С. Деякі висновки з педагогічного досвіду / А. С. Макаренко // Твори : в 7-ми томах. – К. : 1954. – Т. 5. – 484 с.
23. Морозов В. П. Тайны вокальной речи / В. П. Морозов. Л. : 1967. –С. 3–10.
24. Мудрик А. В. Общение как предмет педагогического исследования // Проблемы общения и воспитания. – Тарту, 1974. – Ч. 1. – С. 39.
25. Мясищев В. Н. О взаимосвязи общения, отношения и отражения как проблеме общей и социальной психологии // Тезисы симпозиума „Социально-психологические и лингвистические характеристики форм общения и развитие контактов между людьми”. – Л. : 1970. – 235 с.
26. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории / Б. Д. Парыгин. – М. : Просвещение, 1991. – 315 с.
27. Соковин В. И. О природе человеческого общения. Опыт философского анализа / В. И. Соковин. – Фрунзе : Мектеп, 1973. – 212 с.
28. Сперанский М. М. Об ораторском искусстве / М. М. Сперанский. – М. : 1973. – С. 88–90.
29. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям // Избранные произведения: у 5 т. – К. : Рад. Школа, 1980. – Т. 3. – С. 5–297.
30. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка / В. О. Сухомлинський. – К. : 1978. – С. 22.
31. Федорович В. Національні і загальнолюдські духовні цінності – основа формування світогляду молоді України // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВУЗі : зб. наук. праць. – Рівне : Ліста, 2001. – С. 418–420.
32. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.
33. Combs A. The professional Education of Teaches a Humanistic Approach to Teacher Preparation / Combs A., Blume B. A., Newman A. I., Wass H. L. – Allyn Bacon. Inc. 1974. – 184 p.

34. Rogers C. R. Freedom to Learn for the 80 s. – Columbia-Toronto-London, 1983. – 124 p.

35. Kirn E. G. A Resource Guide For Secondary School Teaching. Planning For Competence / Kirn E. G., Kellough R. D. – 4th ed. – New York : Macmillon Publishing Company, 1987. – 420 p.

36. Values in education in values / Ed. Bu J. Halstead and M. Taylor. – London : The Falmer press, 1996. – 297 p.

Література до третього розділу

1. Бех І. Д. Виховання особистості : підруч. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.

2. Васильева Э. К. Семья и ее функции / Васильева Э. К. – М. : Мысль, 1999. – 413 с.

3. Всеукраїнський форум сім'ї [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.familyforum.com.ua. – Назва з екрана.

4. Демидова Т. А. Особливості формування уявлень про майбутню сім'ю у старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07 / Демидова Тетяна Анатоліївна ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 20 с. : рис.

5. Долинська Л. Підготовка молоді до сімейного життя (соціально-психологічний тренінг) : навч.-метод. посіб. / Л. Долинська, Т. Демидова. – К., 2002. – 73 с.

6. Зазимко О. Формування життєвих цінностей у юнацькому віці: психологічні особливості // Актуальні проблеми психології : вісник КНТЕУ / Оксана Зазимко. – К. : 2012. – С. 89–104.

7. Зритнева Е. И. Социология семьи : учебное пособие для студентов вузов обучающихся по специальности “Социология” / Е. И. Зритнева. – М. : Гуманитар. изд. Центр ВЛАДОС, 2006. – 160 с.

8. Казакина М. Г. Ценностные ориентации школьников и их формирование в коллективе / М. Г. Казакина. – Ленинград : ЛГПИ, 1989. – 83 с.

9. Карнеев Р. К. Психологические факторы развития ценности семьи современной молодежи : [моногр.] / Р. К. Карнеев, С. В. Мерзлякова. – М. : Международный Издательский Дом. – 92 с.

10. Ковалев С. В. Психология семейных отношений / Ковалев С. В. – М. : Мысль, 1987. – 465 с.

11. Кон И. С. Психология старшеклассника / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1982. – 175 с.

12. Кон И. С. У пошуках себе: Особистість і її самосвідомість. – М. : Політвидав, 1984. – 335 с.

13. Кравець В. П. Теорія і практика підготовки учнівської молоді до сімейного життя : дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 / Кравець В. П. – Тернопіль, 1997. – 386 с.

14. Кравченко Т. В. Основні підходи до організації взаємодії сім'ї та школи як фактора соціалізації дітей шкільного віку / Т. В. Кравченко // Науковий часопис Національного пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. – К., 2012. – С. 113–118.
15. Кулиш О. Г. Взаимосвязь образа семьи и развития самосознания у детей дошкольного, младшего школьного и подросткового возрастов : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Кулиш Оксана Геннадьевна. – М., 2005. – 213 с.
16. Леонтьев Д. А. Методика изучения ценностных ориентаций / Д. А. Леонтьев. – М., 1992. – 176 с.
17. Мерзлякова С. В. Особенности системы ценностных ориентаций студенческой молодежи / С. В. Мерзлякова // Каспийский регион: политика, экономика, культура. – 2006. – № 2 (9). – С. 35–45.
18. Молода сім'я: проблеми та умови її становлення / за ред. А. Й. Капської. – К. : ДЦССМ, 2003. – 184 с.
19. Москвичева Н. Л. Семья в системе ценностных ориентаций личности студента : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.11. – СПб., 2000. – 165 с.
20. Мудрик А. В. О воспитании старшеклассников / А. В. Мудрик. – М. : Просвещение, 1981. – 176 с.
21. Обозов Н. Н. Семейно-брачные и родственные отношения / Обозов Н. Н. – М. : Просвещение, 1990. – 287 с.
22. Сысенко В. А. Новобрачные в зеркале собственных взглядов, суждений, оценок / Сысенко В. А. – М. : Мысль, 1985. – 235 с.
23. Сысенко В. А. Молодежь вступает в брак. – М. : Мысль, 1986. – 146 с.
24. Сунгатуллина Г. А. Формирование ценностных ориентаций молодежи на нравственный семейный образ жизни и здоровье (Опыт социального эксперимента) : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04. – Москва, 2004. – 271 с.
25. Теоретичні засади виховання у старшокласників цінностей сімейного життя // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал : матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2013 рік) / [за ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Бега, Г. П. Пустовіта, О. В. Мельника]. – Івано-Франківськ, 2014. – Вип. 4. – С. 274–277.
26. Уварова Н. Н. Формирование ценностного отношения студентов к институту семьи : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Уварова Наталия Николаевна. – Ставрополь, 2006. – 232 с.
27. Уленгова Р. Б. Формирование семейных ценностей у детей-сирот средствами АРТ-педагогике в условиях детского дома : автореферат дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук : 13.00.01 / Уленгова Регина Борисовна ; [Татар. гос. гуманитар.-пед. ун-т]. – Казань, 2008. – 21 с. : ил.
28. Фетискин Н. П. Психологические основы и диагностика гендерных различий / Н. П. Фетискин. – М. – Кострома : КГУ им. Н.А. Некрасова, 2005. – 199 с.
29. Харчев А. Г. Современная семья и ее проблемы / Харчев А. Г., Мацковский М. С. – М. : Мысль, 1997. – 301 с.

30. Хромова О. Л. Класному керівнику. Батьківські збори в 10–11 кл. : методичні рекомендації / О. Л. Хромова. – К. : Шкільний світ, 2012. – 128 с.
31. Чаплінська Ю. С. Вплив життєвих цінностей особистості на формування образу батьківської сім'ї // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : збірник наук. праць. – К. : Видавнично-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. – № 2. – С. 178–184.
32. Шнейдер Л. Б. Семейная психология / Л. Б. Шнейдер. – М. : Академический проект, 2006. – 768 с.
33. Эриксон Э. Юность: кризис идентичности. – М. : Педагогика, 1996. – 276 с.
34. Waterman A. S. Identity development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review // *Devel. Psychol.* – 1982. – Vol. 18, № 3. – P. 341–358.
35. Mead G. *Mind, Self & Society*. – N.Y., 1934. – P. 211–233.

Література до четвертого розділу

1. Баскаков А. М. Психологическая культура межличностных отношений / А. М. Баскаков. – Челябинск : ИЧИПКРО. – 1996. – 150 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
3. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. / І. Д. Бех. – К. : Академвидав, 2012. – 256 с.
4. Бодалев А. А. Личность и общение : избранные психологические труды / А. А. Бодалев. – М. : Международная педагогическая академия, 1995. – 328 с.
5. Бодалев А. А. Психология межличностных отношений / А. А. Бодалев // *Вопросы психологии*. – 1993. – № 2. – С. 86–89.
6. Вахоцька І. О. Психологічні особливості міжособистісного взаєморозуміння в системі “вчитель – учень” як умова попередження конфліктів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 – соціальна психологія / І. О. Вахоцька. – К., 2005. – 21 с.
7. Взаємодія навчального закладу і сім'ї: стратегії, технології, моделі : навч. практико-зорієнтованій посібник / Оржеховська В. М., Кириченко В. І., Ковганич Г. Г. – Х. : Точка, 2007. – 192 с.
8. Возрастная и педагогическая психология : учеб. пос. для студентов пед. ин-тов / [М. В. Гамезо и др.] ; под. ред. М. В. Гамезо. – М. : Просвещение, 1984. – 256 с.
9. Вроно Е. М. Поймите своего ребёнка: о детских страхах, конфликтах и других проблемах / Е. М. Вроно. – М. : Дрофа, 2002. – 223 с.
10. Гаврилюк В. В. Динамика ценностных ориентаций в период социальной трансформации: поколенный подход / В. В. Гаврилюк, Н. А. Трикоз [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/611/119/1217/011>.

11. Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 189 с.
12. Грецов А. Г. Тренинг общения для подростков / Андрей Наумович Грецов. – М., 2005. – 160 с.
13. Докукіна О. М. Спілкування як засіб встановлення взаєморозуміння батьків і дітей у сім'ї / О. М. Докукіна // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал : матеріали наук.-практ. конф. Інституту проблем виховання НАПН України. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2011. – С. 131–134.
14. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2009. – 576 с. : ил.
15. Каган М. С. Мир общения: проблема межсубъектных отношений / М. С. Каган. – М. : Политиздат. – 1988. – 319 с.
16. Кіян О. І. Вчительсько-батьківська взаємодія як соціально-педагогічна проблема морально-духовного зростання дітей : [метод. посібник] / О. І. Кіян. – Дніпропетровськ : Інновація, 2009. – 129 с.
17. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи : [монографія] / Тамара Володимирівна Кравченко. – К. : Фенікс, 2009. – 416 с.
18. Кругликова А. Ю. Личностный рост младших подростков в разновозрастном коллективе / А. Ю. Кругликова // Психологический журнал. – 2010. – Т. 31, № 4. – С. 47–58.
19. Кузьмина Н. В. Профессионализм деятельности преподавателя и мастера производственного обучения профтехучилища. – М. : Высшая школа, 1989. – 167 с.
20. Літвінова О. В. Проблема збереження сімейних цінностей в умовах трансформаційних змін / О. В. Літвінова // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – № 2 (31). – 2013. – С. 151–158.
21. Муромець В. Г. Формування у підлітків готовності до взаєморозуміння в позашкільних навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія і методика виховання / В. Г. Муромець. – К., 2013. – 20 с.
22. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития: детство, отрочество, юность : учеб. [для студентов вузов] / Валерия Сергеевна Мухина. – М. : Академия, 1997. – 432с.
23. Обрії порозуміння / упорядник А. Ленчовська (Серія “Біб-ка Інституту юдаїки”). – Вид-ня друге. – К. : Дух і Літера, 2009. – 162 с.
24. Педагогічний словник для молодих батьків. – К. : ДЦССМ, 2002. – 348 с.
25. Повалій Л. В. Робота школи з підвищення рівнів сформованості гуманних взаємин батьків з дітьми підліткового віку / Л. В. Повалій // Наукові записки. Серія „Психолого-педагогічні науки” (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) / за заг. ред. проф. Є. І. Коваленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – № 3. – С. 258–264.
26. Помиткін Е. Психологічне забезпечення духовного розвитку дитини: прогр. роботи з дітьми від 5 до 18 років / Е. Помиткін. – К. : Шк. світ, 2008. – 128 с.

27. Понимание: опыт мультидисциплинарного исследования / [под общ. ред. А. А. Брудного, А. В. Уткина, Е. И. Мацуты]. – М. : Смысл, 2006. – 199 с.
28. Русецка А. М. Формирование культурных ценностей у ребенка в польской семье : автореф. дисс. на соискание науч. степени д-ра пед. наук / А. М. Русецка. – М., 2007. – 45 с.
29. Семиченко В. А. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – 2-ге вид. / В. А. Семиченко, В. С. Заслуженюк. – К. : Веселка, 1998. – 214 с.
30. Сімейні цінності : комплекс навчальних програм сімейного виховання (9, 17, 35, 70 годин) / [О. В. Мельник (кер. авт. кол.), Т. В. Кравченко, Л. В. Канішевська та ін.]. – Івано-Франківськ : НАІР, 2012. – 48 с.
31. Спілкуємося та діємо / О. Безпалько, В. Гончарова, І. Авдеєєва. – К. : Міленіум, 2002. – 112 с.
32. Стариков И. М. Психология взаимопонимания в конкретных ситуациях : учеб. пособие / Илья Стариков. – [Изд. 5-е, перераб. и доп.]. – Николаев : Прокопчук Т. Ю., 2011. – 288 с.
33. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/society/799801-v-ukrajini-vidsotok-rozluchen-syagnuv-61.html>.

Література до п'ятого розділу

1. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке : [пер. с фр.] / Ф. Арьес. – Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 1999. – 416 с.
2. Гідденс Е. Соціологія / Е. Гидденс. – К. : Основи, 1999. – 704 с.
3. Эванс С. История американских женщин. Рожденная для свободы / Сара Эванс ; [перевод с англ. Н. В. Изосимовой]. – М. : Прогресс Литера, 1993. – 317 с.
4. Елизов А. Н. К проблеме поиска основного интегрирующего фактора семьи / А. Н. Елизов // Вести Моск. ун-та. Сер 14. Психология. – 1996. – № 1. – С. 43–44.
5. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX вв.) : [пер. с нем.] / Р. Зидер. – М. : ВЛАДОС, 1997. – 302 с.
6. Золотухина М. В. Мир американской семьи / М. В. Золотухина. – М. : Ин-т этнологии и антропологии РАН, 1999. – 332 с.
7. Ильичева М. Б. Эволюция семьи в Великобритании в 50–80-х годах XX века : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. истор. наук : спец 07.00.03 – всеобщая история (новейшая история Запада) / Ильичева М. Б. – М., 1993. – 16 с.
8. Карлсон А. Общество – семья – личность: Американский социальный кризис / А. Карлсон. – М., 2003. – 284 с.
9. Лонгиер В. Особенности выходного дня английской семьи / В. Лонгиер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ekkleziast.ru/2013/06/2737>.

10. Олифирович Н. И. Психология семейных кризисов / Олифирович Н. И., Зинкевич-Куземкина Т. А., Велента Т. А. – М. : Речь, 2006. – 360 с.
11. Осипов Д. В. Отражение американских ценностей в популярных фильмах / Д. В. Осипов // Гуманитарные исследования. – 2010. – № 1 (33). – С. 84–89.
12. Петрищев В. И. Семья как институт социализации в Великобритании / Петрищев В. И., Грасс Т. П., Алексеенко И. В. // Человек и образование. – 2009. – № 1 (18). – С. 183–187.
13. Семейная жизнь англичан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lib.7.com/evropa/871_semeinja_england.html.
14. Сипягина М. Институт брака отомрет за 30 лет / М. Сипягина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.utro.ru/article/2005/09/30/481940.shtml>.
15. Теорія та історія світової та вітчизняної культури : курс лекцій. – К. : Либідь, 1993. – 390 с.
16. Хаттер М. Что формирует семью? / Марк Хаттер // США: общество и ценности. – 2001. – Январь. – С. 10–11.
17. Царева А. П. Английская дворянская семья во второй половине XVIII – начале XIX в.: жизненный уклад и нравственные ценности : дис. ... кандидата ист. наук : 07.00.00, 07.00.03 / Царева Александра Петровна. – М., 2012. – 316 с.
18. Яковлева А. В. Американский образ жизни и американские ценности / Анна Валерьевна Яковлева // Вестник Костромского гос. ун-та им. Н. А. Некрасова. – 2009. – Т. 15. – № 4. – С. 264–269.
19. Althen G. American Ways – A Guide for Foreigners in the United States / G. Althen. – Yarmouth : Intercultural Press, 2003. – P. 4–5.
20. American family values [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://family.lovetoknow.com/american-family-values>.
21. Baca Zinn M. (2000). Feminism and family studies for a new country / M. Zinn Baca // Analysis of the American academy of political and social science. – 2000. – № 571. – P. 42–56.
22. Baldrige V. G. Sociology: A Critical Approach to Power, Conflict and Change / G. Victor Baldrige. – N.Y., 1980. – 572 p.
23. Blumstein Ph. American Couples / Ph. Blumstein, P. Schwarty. – N.Y., 1983. – 612 p.
24. Burton O. V. In my Father's house are many mansions: family, a community in Edgefield / O. V. Burton. – S.C. : Chappin Hill & London, 1987. – 276 p.
25. Cochran Th. Challenges to American Values: Social, Business and Religion / Th. Cochran. – N.Y., 1985. – 147 p.
26. Coffield F. From the celebration to the marginalization of youth / F. Coffield // Social change and the life course / F. Coffield ; ed. By G. Conen. – London. 1987. – 235 p.
27. Coleman D. A. International Migration: Demographic and Socioeconomic Consequences in the United Kingdom and Europe / D. A. Coleman // International Migration

Review, Special Issue: Diversity and Comparability: International Migrants in Host Countries on Four Continents. Spring. – 1995. – Vol. 29. – № 1. – P.175–183.

28. Coontz S. The way we really are: Coming to terms with America's changing families / S. Coontz. – N.Y.: Basic Books, 1997. – 375 p.

29. Eggebeen D.J. Race, Family Structure, and Changing Poverty among American Children / D.J. Eggebeen, D. Licher // *American Sociological Review*. – 1991. – № 56(6). – P. 801–817.

30. Erikson E. Life cycle completed / E. Erikson. – N.Y. ; London : W. W. Norton and Co, 1982. – 384 p.

31. Family Values [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fpssc.org.uk>.

32. Johnson J. R. Preferred by law: The disappearance of the traditional family and law's refusal to let it go / J. R. Johnson // *Women's Rights Law Reporter*. – 2004. – № 25 (2–3). – P. 125–144.

33. Handbook on Marriage and the Family / Christensen H. T. (ed.). – Chicago, 1964. – 253 p.

34. Hewitt K. Understanding Britain / K. Hewitt. – Perspective Publication, 2000. – 265 p.

35. Hill M. (1995). When Is a Family a Family? Evidence from Survey Data and Implication for Family Policy / Martha Hill // *Journal of Family and Economic Issues*. – 1995. – № 16 (1). – P. 35–64.

36. Hooks B. Feminism is for everybody / B. Hooks. – Cambridge, MA: South End Press, 2000. – 412 p.

37. <http://www.NEWSru.com/religy/26aug.2012/scotlandlgbt.h>.

38. Kohm M. L. The Effects of Social Class on Parental Values and Practices / Reiss D. And Hoffman H.A. (ed.) / M. L. Kohm // *American Family: Dying or Developing*. – 1979. – 315 p.

39. Ladies Home Journal. – 1988. – June.

40. Nordheimer J. For Lovers N1. Activity These Days is Worrying / J. Nordheimer // *NYT*. – 1992. – Feb. 12.

41. Popenoe D. American Family Decline, 1960 – 1990 : A Review and Appraisal / D. Popenoe // *Journal of Marriage and Family*. – 1993. – Vol. 55.

42. Population by Country of Birth and Nationality. – Datasheets January 2011 to December 2011, 2012.

43. Religion & Ethics Newsweekly. Survey: Faith and family in America. Retrieved on July 21, 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pbs.org/net/religionandethics/week908/survey.html>.

44. Rubin Z. Self-disclosure in Latin Couples. Sex Roles and the Ethic of Openness / Rubin Z., Hall Ch. T., Peplou L. and Schettes C. D. // *JMF*. – 1980. – May. – Vol. 42. – P. 304–318.

45. Stacey J. In the name of the family: Rethinking family values in the postmodern age / J. Stacey. – Boston : Beacon Press, 1996. – 314 p.

46. Stack St. Marital Status and Happiness: A 17-National study / St. Stack, J. R. Eshleman // Journal of Marriage and the Family. – 1998. – Vol. 60. – P. 137– 616.

47. Winter K. Family Values still rule: A new survey of the nation's behavior paint a positive picture of life in modern Britain / Katy Winter [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dailymail.co.uk/femail/article-2299954/Family-values-rule-A-new-survey-nations-behaviour-paints-positive-picture-life-modern-Britain.html>.

48. Working Woman. – 1994. – Dec.

Наукове видання

Гончар Людмила Вікторівна
Кравченко Тамара Володимирівна
Хижняк Альона Володимирівна

**ФОРМУВАННЯ СІМЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ У ДІТЕЙ
ШКІЛЬНОГО ВІКУ В СУЧАСНИХ
СОЦІОКУЛЬТУРНИХ УМОВАХ**

Монографія

Літературний редактор *Білоцерківець І.П.*

Підписано до друку 10.08.2016 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 10,23. Наклад 300 прим. Зам. № 0717

Видавець і виготовлювач:
ТОВ «ДРУКАРНЯ МАДРИД»
61024, м. Харків, вул. Максиміліанівська, 11
Тел.: (057) 756-53-25
www.madrid.in.ua info@madrid.in.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК №4399 від 27.08.2012 року